

Digitized in 2006
by
Thrinaina Informatics Ltd, Secunderabad, A.P., India.
(<http://www.thrinaina.com>)

From the original owned by
Sundarayya Vignana Kendram
and its partner Institutions

as part of the
British Library Endangered Archives Programme
supported by the
Lisbet Rausing Charitable Fund

Except for individual research purpose
any reproduction should be made with
written permission from the

Sundarayya Vignana Kendram,
1-8-1/B/25/A, Bagh Lingampally, Hyderabad - 500 044
Andhra Pradesh, India

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright laws of the United States (Title 17, United States Code) and of India (Copyright Act of 1957) govern the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material including foreign works under certain conditions. In addition, the United States extends protection to foreign works by means of various international conventions, bilateral agreements, and proclamations.

Under certain conditions specified in the laws, libraries and archives are authorized to furnish a photocopy or other reproduction. One of these specified conditions is that photocopy or reproduction is not to be used for any purpose other than private study, scholarship, or research. If a user makes a request for, or later uses, a photocopy or reproduction for purposes in excess of "fair use," that user may be liable for copyright infringement.

These institutions reserve the right to refuse to accept a copy order if, in their judgment, fulfillment of the order would involve violation of the copyright laws of the United States or India.

సూర్యనారాయణశాస్త్రి, మల్లాది

ఆంధ్రదశరూపకము

మద్రాస్, 1915

Record no. 698

Sūryanārāyaṇaśāstri, Mallādi

Āṃdhradaśarūpakamu

Madrās, 1915

Record no. 698

SUNDARAYYA VIGNANA KENDRAM

1-8-1/B/25/A, Bagh Lingampalli
Hyderabad – 500 044, Andhra Pradesh, India

Bibliographic Record Target

సూర్యనారాయణశాస్త్రీ, మల్లాది, 1880-

ఆంధ్రదశరూపకము / ఇది మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రీచే రచింపబడినది.-

1. కూర్పు.- మద్రాస్ : మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రీ, 1915.

iv, 105 p. ; 19 cm.

Record no. 698

Sūryanārāyaṇaśāstri, Mallādi, 1880-

Āṇḍhradaśarūpakamu / idi Mallādi Sūryanārāyaṇaśāstricē
racimpambāḍinadi.- 1. kūrpu.- Madraś : Mallādi Sūryanārāyaṇaśāstri,
1915.

iv, 105 p. ; 19 cm.

Record no. 698

---

35 mm microfilm

Image placement: IA IB IIB

Date filming began:

ANDHRA DASA RUPAKAMU.

(A TREATISE ON DRAMATURGY)

TRANSLATED

FROM

SANSKRIT

BY

MALLADI SURYANARAYANA SASTRI

AUTHOR OF

Sanskṛta Kavijīvitani, Uttararamacharitra &c.

PRINTED BY

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
MADRAS.

Registered Copyright.]

[Price As. 8.

1915.

ఐంధ్రదశరూపకము.

ఇది

క్రీ.శంకట గిరి సంస్థానప్రభువు లగు

శ్రీమహారాజా

శ్రీ వెలుగోటి రాజగోపాలకృష్ణయ్యచేంద్ర

బహద్దరు జి. సి. ఐ. థి. వారి సమాదరణంబున,

అమలాపురిలోన్న తాండవపాతశాలయందుఁ

బ్రధానాంధ్రో పాధ్యాయుఁడును బ్రహ్మశ్రమ

చెన్నపురియందలి యాంధ్రసాహిత్యపరిషత్తునందు

సంస్కృతాంధ్రపండితుఁడును

సంస్కృతకవితాకావ్యశేషకృతికర్తయు, నగు

మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిచే

రచియింపఁబడి,

ప్రకటింపఁబడినది.

మొదటికూర్పు.

C. RAMALINGA REDDY.

ఉపోద్ఘాతము.

విద్యవ్యవస్థలారా !

దేవవాణికిఁ గన్న కూతురు రగువాండ్లభాషాయోషమణి ఛందోవ్యాకరణకౌవ్యాలంకారాదిలక్షణముల నెల్లఁ దల్లిపోలికను బుడికి పుచ్చికొని యున్న తనీటికి వచ్చి “దేశభాషలందుఁ జెలుగు లేస్స” యనిపించికొని వన్నె కెక్కినది గాని యొక్కరూపకలక్షణమున మాత్రము పరాకు నెందినది. ఇందులకుఁ గారణ మిది యని నిశ్చయింప రాదు గాని తొల్లి మనజే శమున రూపకప్రదర్శనవ్యవహారము లేక పోవుటయు, ననేకము లగుక్రావ్య పాశ్యకౌవ్యములు రచియించిన మన ప్రాచీనమహాకవులు దృశ్యకౌవ్యముల మాట దలపెట్ట వుండుటయు, నను నవి రెండు నన్యోవ్యాక్రయదోషంబునఁ గారణమై యుండవచ్చును. 17 వ, శతాబ్దము మొదటివాఁ డగు నెలహూచి బాలసరస్వతి (కవిసమీపీకరంగ కామధీనామసాటకవిధానప్రతిష్ఠాఘనుండ) నని రాఘవయాదవపాండవీయమున వ్రాసికొనెను గాని యారంగ కామధీ కాలపరంబున నామమాత్రముచేతనే విద్యవ్యవస్థారంగ మలంకరింపఁ దగిన దయ్యె. తరువాత 18 వ శతాబ్ది మొదటివాఁ డగు వుండుర్తి, వేంకటాచలకవి “చాటుకృతులును బహువిధసాటకములు, బంధురతరాధ్యక్షాన్త ప్రబంధములును, రచనగానించి దేవతార్చనమునేసి, పాండ్యవిభుచేత్రభుక్త్య సంపదలు గనితి” అని యిప్పటి కాంధ్రసాహిత్యపరిషత్తుమాలముగాఁ జెలుగువారి కంటఁ బడినకార్తికమాహాత్మ్యములో వ్రాసికొని యుండెను గాని యాసాటకములు దైవభక్తమున నిజముగా దేవతార్చనము లగుటచేతనే కాఁబోలు మానవులకు దొరకెనట్లు తెలియ రావచ్చుది. ఇంక ఇటీవలఁ గాని పైని జెప్పినరెండుశతాబ్దములలోఁ గాని పెక్కుండ్రు దాక్షిణాత్య లగు నాంధ్రకవులు యెత్తుగానములు రచించినట్లు కనుపట్టుచున్నది గాని యది దశ విధరూపకంబులలోఁ జేరఁదగినది గావు. వేరునకు దశరూపకములలోఁ జేరినది క్రీనాధునివీధి యొకటిగలదు గాని యది విధినియనుమును బాటింపని వీధి యయ్యె. ఏ నుయిన నేమి ? మనదేశమునఁ బూర్వకాలమున రూపక

PRINTED BY

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,

AT THE AUDI SARASWATY NILAYA PRESS,

69, MALIA PERUMALL STREET, MADRAS—1915.

రచనయు లేదు. వానిఁ బ్రదర్శించునాచారమును లేదు. ఈరెంటిమాలముగాఁ జెలుంగులో రూపకలక్షణమును బయలుపెడల లేదు.

తరువాత ననఁగా ముప్పదిసంకీర్తనములకిందట హిందీపాస్రీ నాటక సమాజముల మనదేశమున నాట్యకాలలు నిర్మించి రూపకములు ప్రదర్శించి నెల్లెవీదవఁ జెలుంగులో రూపకరచనలీజము దొలుత నాంధ్రీకరూపమున నంతరించి వీదవ ననుకరణరూపమునఁ బెరిగి యుండుట స్వకపోలకల్పన రూపమునఁ గొమ్మలు పెట్టి యిపు డిప్పుడు యితేచ్చముగా సహస్రముఖముల నన లెక్కుచున్నది. దీనికిం దగినట్లుగాఁ బ్రతిపురమును నాట్యకాలమును దినదినాభివృద్ధిఁ గాంచుచున్నది. కావునను, “కాశ్యపు నాటకం రిమ్యం, నాటకాంతం హి సాహిత్య” మ్మను నాలోక్త్యులచే నెల్లకొవ్వములయందును నాటకము మనోహరముగా నుండుననియు, వైదున్యముగికి సానరాయి యైననాటకమును జక్కగాఁ జెలిసికొనుటచే సాహిత్య జ్ఞానము సమాప్తి నొందు ననియు నాటకము ప్రళంస కెక్కి యుండుటచేరకు, లక్షణము తెలియని నాటకాదిరచన మనుచితమై సరస్వతీకి రాఁజాలదు గావునను, చెలుంగులో నిపుడు రూపకలక్షణ మావశ్యకమని విద్యాధికులు తలంపక పోరు. మఱియు నీ లోపమును దీర్చుటకై స్వతంత్రించి కల్పింపక సంస్కృత మందలియూ లక్షణగ్రంథమును తెలిగింపఁ గడంగిన నాపాహసమును మన్నింపకపోరు.

సంస్కృతముందలి రూపలక్షణములలో నెల్ల భరతనాట్యశాస్త్రము బహువిధముల మొదటిదియైన, నది సర్వజన పాఠాధారముగా నులభ్యముగా గ్రహింపఁ దగి యుండక వివిధము లగునాట్యధర్మములను బలుతెజంగుల నుపదేశించు పెద్దగ్రంథముగా నుండుటచేరకు, ఇందలి యొల్లవిషయములను సంగ్రహించియే ధవంజయకవి దశరూపకమును రచియించినవాఁ డగుట చేరకు, కథా నాయక రూపక రస విభాగంబున సుబోధకముగా నున్న దశరూపకము నాంధ్రీకరించుట యుక్తమ నునెడివామిత్రులప్రోత్సాహముచే నేను దీనిఁ జెలిగించితిరి. విలసను పండితుఁడుగూడ ‘హిందూధి యేటరు’ అను విప్రుల మైనయాంగ్లేయభాషావాన్యసము నీదశరూపకమును

సరిగా ననుసరించి వ్రాసె ననుటయే రూపకరచనమున నిది యొంతపఱకుఁ దగినసాహాయ్య మొనరింపదగునో తెలుపఁ గలదు. దీనికిఁ దిదవ సరస్వతీ కంతాధరణము ప్రతాపరుద్రీయము మున్నగు కొన్నియలంకార లక్షణంబుల నాటకలక్షణమును సాహిత్యధర్మమున సర్వరూపకలక్షణంబును నిర్వచింపఁ బడినవిగాని యవియన్నియుఁ గూడఁ గేవలరూపక ధర్మములనెల్ల నిర్ణయించుటయందు దీదశరూపకమును బోలకున్నవనుటయు నిదియే సర్వవిధముల రూపకరచనమున సహాయము గాఁదగియున్నదని తెలుపఁ గలదు.

తొలుత నూత్రాత్మకముగా ధనంజయుచుకవి రచియించిన కేవల లక్షణమునకు భవితఁ డను మహాపండితుఁడు దశరూపావళిలో మనుపేరవిసరణము వ్రాసి యాయానుప్రసిద్ధ రూపకములయందలి శ్లోకములను లక్ష్యములుగా నుదాహరించెను. నేను వ్యాఖ్యానసహిత మగుదీని యందలి లక్షణములను లక్ష్యములను గూడ సరిగానే యాంధ్రీకరించును వచ్చితిని. అందు దాహరింపఁ బడినవానిలో భవభూతి రచియించిన మహావీరచరితోత్తరరామ చరిత్రములలోని శ్లోకములు పెక్కు గలవు. ఈనాటకములు రెండును నేను తెలిగించి యుండుటచే నిందుదాహరించునపుడు ‘మఱియును’ అనును వచ్చితిని. అందందు భువన డుదాహరించినలక్ష్యములకు సరియైనవర్ణములను నానక్యక్తిరీపాటికప్రతిజ్ఞాశాంతనవములనండి మాడ నుదాహరించితిని. మఱియుఁ జెలుంగులో నంతగాఁ బరిపాటినియఁదగని చిన్నచిన్న యంశములకు గ్రంథవిస్తరభీతిచే లక్షణములుమాత్రమే నిర్వచించి లక్ష్యము లుదాహరింపలేదు. భాషానిర్ణయ ప్రసంగంబున నందుఁ బాత్రములకు సంస్కృత ప్రాకృతములు నిర్ణయించు సందర్భమున నెంచు ‘మక్తికమక్తిక’ యనునట్లు వ్రాయుట యనుచితము గావునఁ గొందఱుక్రమపండితులయభిరుచును ననుసరించి పాత్రములకు భాష నిర్ణయించితిని. ఈనూత్యంశముల యందలి నాపాహసమును విద్యానెఁకులు మన్నింతురు గాక యని కోరుచు ధనంజయ మహాకవిని గూర్చి మున్ను వారరచియించిన ‘సంస్కృతకవిజీవితము’ నుండి సంగ్రహించి తెల్పుటకు ముందరింకొక్కమాట వ్రాసెదను.

అంగ్లేయనాటకములవలె మనసంస్కృతాంధ్రీ రూపకములంతగాఁ బ్రదర్శనరమ్యములుగాననియు నందలకు మననిబంధనములే కారణమనియుఁ

గొందఱుకలం చెదరు గాని యది పరిగారు. అశ్వభాంధము గా రూపకము సమాప్తిచేయుట దక్కఁదగినకథాసన్నివేశాధికము. నాయకాదిపాత్రాచిత్తమురసపోషణము ననుమత్యుధర్మములు కవిప్రతిభ కధీపములై వచ్చెనెక్కఁదగియుండ నిబంధనలేమిచేయును! కేవలముగ వాచరణమునకే కాక కొంచెము గాఁగ భూమిని పాండియు సంతకంబే వివరించుటకు బ్రస్తావనయుఁదో దృఢఁదగియుండవలసివలయును! కవి స్థుతితోనిండక యుత్తరరామచరితమునువలె నుండెనేని ప్రస్తావన రమ్యముదా? పేరునకు (Scenes), 'రంగములు' అనుపదమును ముద్రాపూర్వకముగా వాడలేదుగాని కథాస్థితినిబట్టి యొక్కొక్కయంశమున రెండుమూడుగూడ రంగములు పూర్వపాటకములఁగ నఁబడుచుండ నింకములేల విమరుపుట్టిన పగును? ఇందులకు వాచంక లోత్తరచరిత మృచ్చకాటికాదులలోని కొన్నియంశములు ప్రమాణము. వాప్రసారాత్మకరచన ప్రదర్శనములకు మననిబంధనములు సర్వభాషాధికములుగాని బాధకములుగా విని నాయకప్రాయము మిగిలిన యంశములనియు తెలుపఁగలదు.

ధనంజయుమహాకవి.

ఇతఁడు బ్రాహ్మణుఁడు. విష్ణువనువాతనిపుత్రుఁడు. సకలకావ్యవేత్త యయినలాక్షణికుఁడు. భారాసగ రాధిపతియు శ్రీభోజమహారాజుపెద తండ్రియు వాక్యవితా జనువామాంధరము గలవాఁడు నగు శ్రీమంజుషాపాలునియూపాశ్రమలోనివిద్యార్థి. ఇందుల కీరితదశరూపకంబునివర నున్న 'శ్లో.' విష్ణోః స్మృతేనామి ధనంజయున విద్యవ్యవహారానిబంధపాత్రులవిష్కృతంబు మంజుషాశిష్యత్వై దగ్ధ్యభాషా దశరూప 'మేరత్' అను శ్లోకమే ప్రమాణము. [శ్లో 1010-1051] నడుమరాజ్యముచేసినశ్రీభోజానకుఁ బిశ్యవ్యుఁడగు శ్రీమంజుషాఁడు శ్రీ. 998 ప్రాంతములో నున్నవాఁడని తెలియుటచే నిక్కవియు వచ్చుటవాఁడే యట నుచ్చయ.

విశేషాంశము:—ఈ గ్రంథము కొంతవఱకు ముద్రించబడినపిదప నీకృతినాయకు లగ్రాంతికటగిరిమహారాజాచారికి సీజాధిపాద్యభాముఁడు G. C. I. E. అనువిరుద మొసంగినట్లు ప్రకటించబడినదిగావున గ్రంథాచారికలోని K. C. I. E. అనుపాటఁ బైదిరుదమును పాఠములు పఠించుదుగాక.

35-1-1915

చెన్నై పురి.

పల్లది మార్కనారాయణ శాస్త్రి.

శ్రీ ర మ్మ.

ఓ.వనమః పరబ్రహ్మణే.

ఓంధ్రదశరూపకము.

ప్రథమ ప్రకరణము.

— శ్లోక స్వరసాధికము. —

శ్లో. సత్యం జ్ఞానం పరం బ్రహ్మ జగదాభాసభానురమ్
న్యన్వయాపానుసంధానవేద్యం తత్త్వ ముపాన్యమే.

ఉ. శ్రీలలితాశ్వుతక్తి నలరించువిభావము విశ్వరూపని
రేల్లవికారజాలము భరించురసం బలినామరూపములే
దాలిది లోకరంగమున దాండవ మాడునటుండు నావిభుం
డేలుతఁ గృష్ణయాచధరణీశ్వరు నిష్ఠకుభాధ్యుఁ జేయుచున్.

గీ. ఎవనిదశ విధరూపంబు లెడఁ దలంచి
యనుకరించయు నరసులు హాయి నుందు
రఖలవిదుఁ డైనయట్టినారాయణునకు
భరతమునీకే నొనర్తును వందనములు.

గీ. దేనిఁ గని యెల్లలోకంబు దెలివిఁ జెందు
నట్టిసరసంపుంగృతి సేయ నాదరంబు
గలుగఁజేయు నరస్వతి కరుణతోడ
నొక్కొకవిశ్వరునకు నొక్కొక్కవేళ.

గీ. సమధికానందరసనుధాన్వాదఫలము
లై నరూపకములఁ గూడ నజ్ఞుఁ డెవ్వఁ
డరయు నితిహాసములమాడ్కి నట్టిదృశ్య
కావ్యరసదూరునకు నమస్కారశతము.

సీ. సర్వసమామ్నాయసారంబు సమకూర్చి
నాట్యవేదము నా నొనర్చె ధాత
తాండవం బనంగ నుద్దత మైనవృత్త్యంబు
రచియించె శ్రీసటరాజరాజు
లాన్య మనంగఁ దాలలయాశ్రయం బైన
మృదులనృత్తంబు నిర్మించె గౌరి
నాట్యశాస్త్రాభిధానంబున నభినయ
పద్ధతిఁ గల్పించె భరతమాని

గీ. యార! యివి యెల్ల వివరించునతఁడు గలఁడె
మఱియుఁ దెలియంగఁ జాలునే మందబుద్ధి
యంచు దశరూపకము నంగహించినట్టి
నద్యశోధనజయు ధనంజయుఁ దలంతు.

ఉ. ఏగతి సంస్కృతంబునకు నీడయియాంధ్రమువన్నె కెక్కునో
యాగతి వ్రాసి లక్షణము లన్నియు రూపకలక్షణంబు నా
భాగముగా మిగిల్చిన కృపాపరతంత్రుల నాత్మఁగొల్పెదన్
వాగనుశాసనాదులను వ్రాసినవాగనుశాసనాదులన్.

—|| గ్రంథారంభణసమర్థనము. ||—

ఉ. వీనులవిందు కన్నులగవవేడుక నాలుకతీపి యై కథా
ధీనము గాఁగ బుద్ధి రసదీప్తము గాఁగ మనంబు మేను భా

వానుగతంబు గాఁగఁ గఠినాత్మన కై న ముదంబు నీతి వి
జ్ఞాన మొసంగుకావ్యమునిజంబుగ రూపక మెంచిచూడఁగన్.

చ. కవిచతురానవప్రతిభఁ గల్పిత మైనవిచిత్రస్పష్టికిం
దవలిన దేశకాలసురదానవమానవవృత్త మెల్ల ని
క్కువమనునట్లుగా నెదుటఁగూరిచి చూపఱచిత్తముఁసుఖా
ర్థవమున నోలలాడుకృతిరాజము రూపక మే తలంపఁగన్.

గీ. నరనశబ్ధార్థవృత్తిభాసురవిలాస
రుచిరసదలంకృతిమనోజ్ఞరూప యయ్యు
నట్టికృతికాంత లోకవిఖ్యాతిఁ గాంచి
తనరుని సలక్షణప్రవర్తనము లేక.

మ. ఇతివృత్తంబు తెఱుంగ గెఱుంగక రసం బీక్షింప కజ్ఞాదివ
ద్ధతి భావించక పాత్రధర్మములపొంతం బోక యాచిత్యసం
గతి నర్థింపక యిచ్చ వచ్చినగతిఁ గర్పించి క్రీడించుదు
స్మృతులకాశపురాణమిత్రములుతుష్టింజేయఁగాఁజాలునే.

చ. సమయముచూఱఁగాక పులసంఖ్యయు పాచ్చెను దేవనాణి
మా, నమును వహించెఁ దెల్లు నవనాగరకాంగన యయ్యెఁ
బూర్వసూ, క్రములు దుచించుకాల మిది కాదని యూ
రక యుండవచ్చునే, యమవన వీలవట్టికొని యాఁగునె
పున్నమ రాకపోవునే?

గీ. అనుచు ననుచును దలచి దృశ్యంబు లైన
కావ్యముల కాంధ్రమందు లక్షణము లేని
లోపము దలంచి తలచి సుక్లోకు లైన
శాస్త్రీకర్తల గురువద్యు జనకసాదు.

గీ. ఒక్కచో సూత్రఫక్తి నిం కొక్కచోటఁ
బద్ధ్యుణితిని నొకయెడ గద్యనరణి
వస్తునాయకరూపక భావరసవి
భేదము నుజోధకము గఁ దెల్పెదనుగాక.

ప. అనియుం దలంచి యాంధ్రభాషాయోమామణి కభినవాలం
కారంబు సమర్పించు కుతూహలంబున ధనంజయమహాకవి
విరచితం బగుదళరూపకంబు నాంధ్రీకరింపఁ గృతనిశ్చయుం
డ నై యుండి యతీతవసంతకాలంబున యథాపూర్వంబు
గఁ బ్రకృతిరంజనంబున రాజశబ్దంబునకె కాక యందు
మహత్త్వంబునకు భాజనం బగుట మహారాజునియు సం
స్కృతాంధ్రపారీణు లగుబహువిద్వాంసులను బహుకరిం
చుటనే కాక న్యయంబు గ విద్వాంసుఁ డగుట విద్యత్ప్రభు
వనియుఁ బ్రశంస కెక్కిన మదభీష్మార్జునదాత యు మదీయ
కృతిధాతయు ననేకసత్కృతినేతయు నగు శ్రీరాజగోపాల
కృష్ణయోచేంద్రమహారాజును సందర్శింప వేంకటగిరిపురం
బున కేగినంత.

→ వేంకటగిరిమహారాజ ప్రశంస. ←

గీ. పద్మనాయకకులకల్పచాదపాగ్ర
జనితచేచర్లగోత్రశాఖను జనించు
నిరుపదెనిమిదియవసురుచిరఫలంబు
రాజగోపాలకృష్ణధరావరుండు.

క. సరసుండు కుమారేచమ
ధరణీనాథునకు శాంతిధరణీలక్ష్మీ

నరసాంబకుఁ బుట్టినయే
ధురుకులగిరిధీరసుతులకుం బెద్ద యగున్.

సీ. ఘనుఁ డాప్రతాపరుద్రునిమెప్పు గొనినయ
శీతివరంబులసింగవిభుఁడు
వరసార్థ వసుధాకరముఖ్యకృత్తికర్త
సర్వజ్ఞసింగమత్మవిభుండు
కృష్ణరాయలరిపు గెల్పుట వెలుగోటి
రాజై ననిర్వాణరాయవిభుండు
అధికసంగ్రామజయార్జిత శూరేంద్ర
యశముఁ గాంచినపెద్దయౌచవిభుండు

గీ. ఎక్కుడు గ నగ్రహారంబు లిచ్చి జనకు
సంతవాఁ డై నబంగారుయౌచవిభుండు
మున్ను గాఁ గలపూర్వులమూర్తిమంత
మైనగుణరాశి శ్రీకృష్ణయౌచవిభుండు.

సీ. సప్తసం తానముల్ సంతరించి నవసం
తాను డై నకుమారసరవరుండు
తారరత్నమితాగ్రహారు డై యమితాగ్ర
హారంబు లిడినబంగారువృపుండు
అర్కాద్భవాబు సహాయుఁ డై యాంగ్లేయ
గౌరవం బందుకుమారవిభుండు
అలవేంకటగిరికుం డై కాశివిశ్వేకు
నిలిపినబంగారు వృవవరుండు

గీ. తండ్రి యను దాత ముత్తాత తాతతాత
గాఁగ నభిజాతుఁడై చిరకాలకలిత
విదితవేంకటగిరిరాజ్యవిభవుఁడైన
కృష్ణయాచేంద్రుఁడై వర్ణింపఁ దరమె!

సీ. ఏతేనియొకతమ్ముఁ డేలుచుండెను మహా
రాజున బొబ్బిలిరాజ్య మిపుడు
ఏధీరునొకతమ్ముఁ డిపు డేలు జటప్రోలు
సర్వాధికారప్రశస్త్రుఁడగుచు
నేమాన్యునుతుఁడు మాతామహర్జిత మైన
తంగళ్లమూడి కధ్యక్షుఁ డిపుడు
ఏజననాథునిరాజబంధువులు రా
జులు జమిందారులై వెలయుచుండి

గీ. రతఁడు రాజాధిరాజుఁడైత చరిత్ర
మహితపంచమజార్జిభూమండలేశ
దత్తబహుబిరుదాంచితోదార ధీర
కృష్ణయాచమహారాజు కేవలం డె!

సీ. తండ్రితాతలత్రోవఁ దప్పక సత్రాల
యాగ్రహారాదు లందం దొనర్చె
విష్టోరియారాణిపేరఁ జెన్నపురంబు
శ్రీవైద్యశాల నిర్మింపఁ జేసె
నాంగభాషావృద్ధి నర్థించి నెల్లార
శాశ్వతోన్నతపాతశాల నిలిపె

జరగునై రోవనంగరమునం దాంగరా

జ్యమున కత్కర్థసాహాయ్య మొనఁగె

గీ. నాంధ్రసాహిత్యపరిషత్తనంతకీర్తి
వెలయుఁ జెన్నపురంబున నిలిపె ననంగఁ
బరఁగువెలుగోటి రాజుగోపాలకృష్ణ
సృపునియాదార్యమహిమ వర్ణింపఁ దరమె!

ప. ఇట్లు నకలైశ్వర్యసంపన్నుండు పుత్రపౌత్రాదిసంపత్తురిపూర్ణుండు లోకోపకారపరాయణుండు నీతికోవిదుండు రాజ్యతంత్రస్వతంత్రుండు భయసాహితీ కూలంకషశేముషీవిశేషుండు శ్రీరాజాపంచహార్యసవ్యసాచి కే.సి.వి.ఇ. మహారాజేశ్వరిదిరుదావలీవిరాజమానుండు మితభాషణభూషణుండు గంభీరహృదయుండు నగునమ్మహారాజు వేరోల గంబుండి మదాగమనం బెఱింగి నన్నుఁ బిలిపించి నమాదరణపురస్కరంబు గనుచితాననాసీనుం గావించినంతఁ బ్రవృత్తం బగునంస్కృతాంధ్రభాషావిషయకగోష్ఠిం బ్రసంగవశంబున—

ఇ. నన్నుతి కెక్కినట్టి కవిచంద్రుండు నన్నయభట్టు మున్ను గా మొన్నటిదాతఁ గల్లుకవిమఃఖ్యులు బాసకుఁ జేసినట్టిమేలెన్నుచు నింకఁజేయఁ దగువృద్ధినిఁ దెల్పుచుఁ దెల్లంగూర్చినా, మున్నరచించువ్యాసమును మోదముతో వినియాతఁ డిట్లనెన్.

— దృశ్యకాన్యలక్షణంబు రచియింపు మని యానతిచ్చుట —

చ. తలమెడ వీనులంగరపదంబులు సొమ్ములు దాల్చి మోమునందెలకము లేక యున్నగతి తెల్లన కబ్బెను దృశ్య లక్షణం

బొలయమిఁ గాని యాకోఁజిఁతయుం గనిపించక యుండె
మున్నుర, చ్చల నటియింపరాక యిది నందుల గొండులఁ
బ్రాద్దువుచ్చుటక.

చ. బరి తెగి దృశ్యకావ్యవరవర్ణిని యిప్పుడు నాట్యశాలలక
దరిసెన మిచ్చుచుండె వివిధంపువిలక్షణవేషభాషలక
మురియుచుఁ బెక్కుపోకడలఁ బోవుచుఁ గాన నలక్షణంపునం
చరణము దీనికిం దెలుపునత్కృతి నల్పుము నత్కవీశ్వరా!

మ. అనియాభూవరుఁడానతీయమదిలో హర్షించి“రాజోత్తమా
మును నిర్మించెధనంజయుం డొకకృతిన్ ముంజక్షి తీశాజ్ఞదా
నినీనీయానతినిప్పుడేఁ దెలుఁగునన్నిర్మింతు” నంచాయితో
ధనునంగీకృతినొందివెడియునువిద్యాగోష్ఠిఁగావించుచున్.

వ. పిదప నయ్యుదారుం డొనంగిన ధముచితన త్కారంబుఁ గై
కొని యనుజ్ఞాతుఁడ నై యరుదెంచి.

— కృతీసమర్పణము. —

సీ. శ్రీమంతునకుఁ బుణ్యశీలదయాక్షవ
ధైర్యసాహసగుణోదంచితనకు
శ్రీవేంకటగిరిప్రసిద్ధరాజ్యేందిరా
రమణత సుమనోఽనురంజననకు
శ్రీవెలుగోటి విస్తీర్ణాన్వవాయనీ
రాకరపూర్ణసుధాకరునకు
శ్రీరాజగోపాలకృష్ణయాచేంద్రధ
రావరునకు మహారాజునకును

గీ. అభిమతాభ్యుదయవరంపరాభివృద్ధి
గాఁగ నొనరించి నాయుచ్చుకాన్క యైన
యాంధ్రదశరూపకం బనునట్టి దృశ్య
కావ్యకాననమున కుపక్రమ మెటు లన?

గ్రంథారంభము.

— పంచమ ప్రకాశము. —

రూపకనిర్వచనము:—

అవస్థానుకరణము నాట్యము. ౧

కావ్యంబుల విద్లింపఁబడిన ధీరోచితాది నాయకుల యవస్థల సౌకా
సౌకనటుండు సరిగా నభినయించి యనుకరించుట నాట్య మనఁబడును.

దృశ్యం బగుట రూపంబు. ౨

ఆనాట్యమే నీలపితాది రూపముల నలెఁ జూడఁదగిన దగుటచే
రూప మని చెప్పఁబడును.

ఆరోపంబున రూపకంబు. ౩

నటునియందు రామాది నాయకుల యవస్థల సారోపించుటచేఁ గరి
గిన యారూపమే రూపక మనఁబడును.

రసాశ్రయం బైనయిది దశవిధంబు. ౪

శృంగారాది రసముల సాగ్రయించిన యారూపకంబు, నాటకము,
ప్రకరణము, భాణము, ప్రహసనము, డిమము, న్యాయోగము, సమనాకార
ము, వీధి, ఆంకము, ఈహామ్యగము, నమనానుంబులఁ బదివిధము లగుచు

న్నది. దీనింబట్టి ముందు చెప్పబోవు సంకీర్ణరూపకం బగువాటికి యీపరి శుద్ధ రూపకములలోనిది గా దని యెఱుంగునది. కాని “నృత్యభేదంబు లైన భాషీ ప్రస్థాన రాగకారు లగురూపకంబు లనేకంబు లుండఁ గాఁ బదియే యని యెట్లు నిశ్చయింపవగు” ననుకంక కిట్లు సమాధాన మరయునది.

నృత్యవిభజనము:—

నృత్య మన్యము. ౧

రసాశ్రయ మైనవాట్యముకంటె భావాశ్రయం బగునృత్యము వేఱు. గాత్రవిశేషమే ప్రయోజనముగాఁ గలిగిన నృత్యమును జేయువాఁడు సర్వకుఁ డని చెప్పఁబడుటచేతను వాఁ డొనరించు నృత్యము ప్రేక్షణీయక మని లోకంబునందును లక్షణ గ్రంథములయందును న్యవహరింపఁ బడుట చేతను వాటకాదులకంటె నృత్యము వేఱుగుచున్నది. ఇతఁడో వాటకాదులు రస విషయంబులు. రసమో విభావానుభావాది సంపదము గలిగి యై వాక్యార్థ మే ప్రయోజనముగాఁ గలిగి యగును. కావుననే వాక్యభావము నభినయించు వాట్యము రసాశ్రయ మని తెలుపఁబడినది. కించిచ్ఛలనము గలిగి వాట్య మనఁబడును. గాత్రవిశేషము సమానమే యైనను అనుకరణాత్మక మైన నృత్యకముకంటె నృత్య మెట్లు వేఱుగనో యట్లే వాక్యార్థభావనయా త్మక మైనవాట్యముకంటె బహుభావనయాత్మక మైననృత్యము సర్వభా వేఱునియే గ్రహించునది. ప్రసంగవశంబున నృత్య ముపపాదింపఁ బడుచున్నది.

నృత్యనిర్వచనము:—

తాలలయాశ్రయము నృత్యము. ౨

లయతాలముల యపేక్ష మాత్రము గలిగి యభినయ కూన్యమైన యభయవవిశేషము నృత్య మనఁబడును. ప్రసంగవశంబున నభినయము వివరింపఁ బడుచున్నది.

అభినయభేదనిర్వచనము:—

(1) అభినయము చతుర్విధము. ౨

సాత్త్వికము, అంగికము, వాచికము, అహార్యకము ననుభేదంబుల నభినయము నాలుగు విధము లగుచున్నది. ఇతరులనుఖరుగఘాతులను భావించు మనోవ్యాపారమును చెబుచున్నది సాత్త్వికము. పతాక హస్తాదికము చే న్యగత పరగతాభిప్రాయంబు చెబుచుట యాంగికము. కాన్య వాటకాదు లను రసోచిత రాగాదులతో విస్తృతముగ నుచ్చరించుట వాచికము. వాట్యమునకుఁ దగిన వస్త్రాభరణంబుల నలంకరించుకొనుట యాహార్యకము. ఇట్లభినయంబు నెఱింగి మరల నృత్య నృత్యముల వివరణము తెలియునది. నృత్యనృత్యవివరణము:—

నృత్యము మార్గము. ౩

పదార్థాభినయరూప మైననృత్యము మార్గ మని ప్రసిద్ధిము.

నృత్యము దేశి. ౪

అభినయ కూన్యమై యంగ విశేషరూప మైన నృత్యము దేశి యని చెప్పఁ బడుచున్నది.

రూపకోపయోగము ఫలము. ౫

ప్రసంగోక్తము లయిన యీనృత్య నృత్యములకు లాస్యతాండవ రూపంబున వాటకాదులయం దుపయోగించుటయే ఫలము. అక్కడక్కడ సంపదరూపము బట్టి పదార్థము నభినయించుటచే నృత్యమునకును, శోభను గలిగించుటచే నృత్యమునకును రూపకంబుల నుపయోగము గలుగు నని యెఱుంగునది. ఇంక మున్ను చెప్పిన దశవిధరూపకంబుల గూడ ననుకరణంబు నే యగుటచే వాని కభేదము సంభవింపఁ దగియున్నను ఎవ్వరైన వాఁ యుక

(1) మూలమును లేని యాలక్షణ మిం దధికముగాఁ జేర్చఁబడినది.

భు, రసము నను నవి మూడును వానికి భేదము గలిగింపఁ గారణము అగు చున్న నని యెఱుంగునది.

పన్ను నిరూపణము:—

వస్తువు, ఆధికారికము ప్రాసంగికము నని ద్వివిధము. ౧౧

వాక్యంబునకుఁ బ్రధానమైన వృత్తాంతము ఆధికారిక మనియు, అంగభూతమైన వృత్తాంతము ప్రాసంగిక మనియుఁ జెప్పఁబడును.

రామాయణంబున సీతారామలయుడంత మాధికారికము. తదంగ మయిన విభీషణ సుగ్రీవాదుల వృత్తాంతము ప్రాసంగికము. మఱియు:—

అధికారినిర్వృత్త మాధికారికము. ౧౨

కథానాయకుఁడు ఫలస్వామియు నగు నధికారిచే ఫలపసానము దనుక నిర్వహింపఁబడు నిర్వృత్త మాధికారికము.

ప్రసంగనిర్వృత్తము ప్రాసంగికము. ౧౩

ప్రధానేతివృత్తమనందుఁ బ్రసంగ వశంబునఁ బ్రవేశించి స్వప్రయోజనము గాంచిన యితివృత్తము ప్రాసంగికము.

అయ్యది పతాకా ప్రకరీనామంబుల ద్వివిధము. ౧౪

సుగ్రీవాది వృత్తాంతమువలెఁ గథలోఁ జాలవఱకు సంబంధించినది పతాక యనియు, శ్రమజూది వృత్తాంతమువలె నల్పమైనది ప్రకరీ యనియుఁ జెప్పఁబడును. మఱియుఁ బతాకాప్రసంగంబునఁ బతాకాస్థానకముగూడ నిర్వహింపఁబడుచున్నది.

భావ్యర్థసూచకము పతాకాస్థానకము. ౧౫

ప్రకరణ వశంబున రాజోవు కథను నూనింపఁ బతాకవలె నుండు నది పతాకాస్థానక మని చెప్పఁబడును. ఎట్లనఁగా నుత్తరరామ చరితంబున, (తెరల)

గీ. ఏడులోకంబులందుఁ దా నేకవిధం, దైనరావణకులహంత కగును జయవ తాకయిదికాకధూమికంతకును వీర, ఘోషణం పగునీయజ్ఞ ఘోటకంబు.

అను సైనికవచనము రాజోవు అవచంద్రశేఖరుల యుద్ధంబునకు నూచకమైనది.

వస్తువు మరలఁ బ్రఖ్యాతాది భేదంబునఁ ద్రివిధంబు. ౧౬

ఇట్లాధికారిక ద్వివిధ ప్రాసంగిక భేదంబున మూడువిధము లైన యితివృత్తము ప్రఖ్యాతము, ఉత్పాద్యము, మిశ్రము ననుభేదంబుల మరల మూడు విధము లగుచున్నది - భారత రామాయణాది ప్రసిద్ధ మగుకథ ప్రఖ్యాత మనియు, స్వకపోల కవ్వితకథ యుత్పాద్య మనియు, గీరెంటి తోఁ గూడినది మిశ్ర మనియుఁ జెప్పఁబడును. వీనికిఁ గ్రమముగా మహావీర చరిత్ర, మాతీమాధవీయము, ఉత్తరరామచరితము నుదాహరణములు.

కార్యము త్రివర్గము. ౧౭

ఇట్టి యితివృత్తమునకు ధర్మార్థకామంబులు ఫలము.

ఇతివృత్తంబున నర్థప్రకృతు లుపయోజ్యంబులు. ౧౮

ప్రయోజనసిద్ధిపేక్షకులగు బీజము లిందువు పతాక ప్రకరీ కార్యము ననునైదును ముఖ్యముగా నెఱింగి ప్రధానకథలోఁ బ్రయోగింపఁ దగును. ఇందుఁ బ్రసంగవశంబున నిరూపింపఁబడిన పతాకాదులకుఁ గాక బీజ లిందువుల కిట్లు లక్షణంబు లరయునది.

బీజలక్షణము:—

బీజము బీజమువంటిది. ౧౯

తొలుతఁ జిన్న దయ్యుఁ గ్రమముగా ననేక ప్రకారంబుల విత్తునత విస్తరించి కార్యసాధకం బగునట్టి పేక్షువిషమ బీజము నాఁబడు.

ఇందులకు రత్నాక్షిలో - ఇత్యరాజనకు రత్నాక్షి లభింప పేక్షు పగు యాగంధరాణా వ్యాపారంబున, కేణీసంహారములో - జ్ఞాపది

శకంబులు ముడువఁ గారణం బగు భీమశ్రోధప్రవృద్ధ మయిన ధర్మరాజు నుత్సాహముచే నుదాహరణంబులు.

బిందులక్షణము:—

అవిచ్ఛేదకారణంబు బిందువు. ౨౦

ఒకకథాంశము సమాప్తముగా నుండఁ గగ భవిష్యోకండునట్లనంతర కార్యము సంఘటింపఁ గారణ మగునది బిందువు. ఇందులకు రత్నానలిలో—
వాసవదత్త చేయు మననపూజ సమాప్త మగునవసరమున వైతాళికుఁ డొన రించుస్తోత్రపాఠమును వినినసాగరికవత్సరాజును బొందఁ గోరుట యుదాహరణము.

ఆరంభాద్యవసావివరణము:—

ఆవస్థ లర్థప్రకృతిత్వంబులు. ౨౧

ఆరంభము, ప్రయత్నము, ప్రాప్తిసంభవము, నియతప్రాప్తి, ఫల యోగము ననుసరించు ననన్యము. ఇవి బీజానులవలె నే యితివృత్తంబునఁ బ్రయోజ్యంబులు.

జైతుస్కృత్యమాత్ర మారంభము. ౨౨

ఇది నేను సంపాదించెనని పూనుకొనుట యారంభ మనఁబడును. ఇందులకు రత్నానలిలో—వత్సరాజు కార్యముచే యోగంధరాయణుఁడు పూనుకొనుట యుదాహరణము.

సత్వరవ్యాపారము ప్రయత్నము. ౨౩

ఫలము సంభవింపని యప్పుడు చేయుత్పివ మగు నుపాయయోజనాది కము ప్రయత్న మనఁబడు.

ఇందులకు—వత్సరాజసమాగమంబునకు సాగరిక చేయుచిత్రలేఖనా దికం బగునుపాయ ముదాహరణము.

అనిశ్చితఫలప్రాప్తి ప్రాప్తిసంభవము. ౨౪

ఉపాయమున కపాయశంకచే నిశ్చయింపఁబడని ఫలలాభము ప్రాప్తి సంభవ మనఁబడును.

ఇందులకు—వత్సరాజసమాగమంబునకు సాగరిక చేయు వేషవర్ణవర్తనరూపం బగునుపాయము వాసవదత్తాశీషరూపం బగునుపాయశంకచే నని శ్చితం బగుట యుదాహరణము.

నిశ్చితలాభము నియతప్రాప్తి. ౨౫

ఆపాయాభావముచే నిశ్చయింపఁబడిన ఫలలాభము నియతప్రాప్తి యనఁబడును.

ఇందులకు—బతిమాలి వాసవదత్తకోపముచే కాంతి:పఁ జేయుటచే సాగరికజీవనలాభము నిశ్చయింపఁబడుట యుదాహరణము.

సమగ్రఫలసంపత్తి ఫలయోగము. ౨౬

రత్నానలిలాభకారణంబున నుదయవనశఁ జక్రవర్తిత్వలాభము ఫల యోగము.

సంధిపదార్థము:—

లర్థప్రకృత్యవస్థాసంయోగము సంధి. ౨౭

బీజాను లగునర్థప్రకృతు లై నును గ్రమముగా నారంభించు లగునైద పద్ధతులఁ గలియుటయే యిందుసంధి యనంబడును ఇతఁ సామాన్యలక్షణ వి ట్లరయునది.

అవాంతరైకార్థసంబంధము సంధి. ౨౮

ఒకప్రయోజనంబుతోఁ గూడినకథాంశంబులకు వే తోకప్రయోజనం బుతోడిసంబంధము సంధి నాఁబడు.

ముఖాదినందిపంచకలక్షణము:—

ఇది పంచవిధంబు. ౨౯

ముఖము, ప్రతిముఖము, గర్భము, అననుగ్రహము, ఉపసంహృతి యను నానుంబుల సంది యొడు విధము లగుచున్నది.

బీజారంభసమన్వయము ముఖసంది. ౩౦

అంధప్రకృతి యగుబీజంబును, అపథ్త యగు నారంభంబును గలియుట యే ముఖసంది. ఇది బహువిధప్రయోజనం బగురసంబునకు పేతు వగును. దీనింబట్టి త్రివర్ణఫల మీయఁ జాలనిప్రవాస నానులయొడు రహిత్యత్వప్రీతిపేతు పునః బీజత్వము చెప్పఁదగును.

ముఖసంది కుడావారణము:—

“ఎచ్చట నుండి యొనను దీనికొని వచ్చి వైగమే యభిమతవస్తువును సంఘటింపఁ జేయును.” అని యాగంధరాయణుండు వర్ణరాజునకు రత్నా వలి లభించు పేతు వగుననుకూలమైనమును నూచిందుట యనుబీజంబును, తత్కాన్తస్థిని కతంజే పూనుకొనుట యను నారంభంబును గలియుటచే ముఖసంది యొర్పడుచున్నది.

బిందుప్రయత్న సమాగమము ప్రతిముఖసంది. ౩౧

వర్ణరాజుసమాగమంబునకై సాగరిక చేయబడితేభం బనుబిందు పును సమయానుగుణంబు చేయింపఁబడు సగప్రయత్నమును గలియుట యే ప్రతిముఖసంది.

దృష్టనష్టబీజాన్వేషణము గర్భసంది. ౩౨

ఇందుఁ బతాక యను అంధప్రకృతికి నియమము లేదు. ప్రాప్తిసంభవా వస్థ యుండఁదగును. బీజంబునకు మొదల వంతరాయము పిదప లాభము మరల సపాయము తిరిగి యుపాయము ననుకారణంబులచే నిశ్చయింపఁబడిని ఫలప్రాప్తి కలది యొ గర్భసంది యొర్పడుచున్నది. ఎట్లునఁగా?—మొదల

వర్ణరాజునకు సాగరిక లభించు ననెడియాళ, దానికి వాసునదత్తచే విఘ్నము, మరలఁ బ్రాప్తి, తిరిగి విచ్ఛేదము, తుదకు సాగరికాలాభంబునకు దేవీప్రసా దనంబై యుపాయము గా నిశ్చయింపఁబడుట యనునది ప్రాప్తిసంభవరూ పం దైనగర్భసందిగా నగుచున్నది.

నియతప్రాప్తివర్త్యలోచన మవసర్యసంది. ౩౩

ఇందుఁ బ్రకరికి నియమము లేదు. అపాయంబు లేని ఫలలాభమును నిశ్చయించునాలోచనం చే యవసర్యసంది యనఁబడును. దీనికిఁ గ్రోధము గాని, వ్యసనముగాని, విలోభనముగాని, కారణము గానవచ్చును. ఎట్లునఁగా? జేణీసంహారములో “భీష్మది మహారథికులు కర్ణాదిమహావీరులు నెల్లరు నశించి నను భీముండు కొంచెము మిగిల్చియుండుటచే మన మందఱము వాక్పూత్ర మున జీవితసంతయము నందుచున్నారము” అనుచో భీష్మదివధంబునఁ జాలవ అను నిశ్చయింపఁబడిన పాండవబీజయ మింక భీముండు దుశ్యోధనుని జంపి ప్రతిన నెఱవేర్చుటతో నున్న దనెడి యాలోచన మే యవసర్యసంది.

కార్యఫలయోగసంగమ ముపసంహృతసంది. ౩౪

కార్యప్రకృతి ఫలయోగాసంధ్యోఁ గూడుట యవసంహృతి. ఇది యే నిర్వహణసంది యని కూడఁ జెప్పఁబడును. ముఖాదినంధులకుఁ బ్రయో జనైక్యము గల్పించి యేది ఫలము నిర్వహించునో యది నిర్వహణ మనఁ బడును. ఎట్లునఁగా? జేణీసంహారములో—“మహారాజా! వృద్ధి సిండు చుంటివి. భీమసేనుండు దుశ్యోధనునినెత్తురు శరీర మెల్లడఁ బూసికొని వచ్చుచుండెను” అని కంచుకి చెప్పటచే ద్రౌపదీకేశసంయమనము మొద లగుముఖసంధ్యానుల కొక్కచోఁ బ్రయోజనము నిర్వహింపఁబడినది. పూ ర్వోక్తవిధము గా సంధుట నెఱిగి యింక వానియంగములను గ్రమము గా నిట్లెఱుంగునది.

ముఖసంధ్యంగములు:—

ఉపక్షేపాదు లేతదంగములు. 31

ఉపక్షేపము పరికరము పరివ్యాసము విలోభనము యుక్తి ప్రాప్తి సమాధానము విధానము పరిభావన ఉద్భవము భేదము కరణము ఆన నీ పండ్లెందును ముఖసంధి కంగములు. రచనావశంబున వైజయముగా సంభవించు వీనికి బ్రమాణప్రవృత్తికై లక్షణములు మూత్రము నిర్వచింపబడుచున్నవి. ఇట్లే ప్రతిముఖసంధ్యానులయంగములకుఁ గూడ నెఱుంగునది. అంగ మనఁగా ముఖ్య మయినసంధి కుపకరించునట్టి యవయవ మని యర్థము.

బీజన్యాస ముపక్షేపము. 32

తొలుతఁ జిన్న దయ్యుఁ బిదవ ననేకప్రకారముల విత్తవలె విస్తరించి కార్యసాధకం బగునట్టిచేతు విశేషము బీజ మని మున్న నిర్వచింపబడినది. దాని నిలుపుట యే యుపక్షేపము.

తద్భావశృంగము పరికరము. 32

ఆబీజము వృద్ధి పొందుటకుఁ దగిన సంభాషణాధికము పరికరము.

తన్నివృత్తి పరిన్యాసము. 3౨

బీజసాధనమునకు చేతు వైనమాటలను తేప్పట పరిన్యాసము.

తద్గుణాఖ్యానము విలోభనము. 3౩

అసక్తి పుట్టించునట్లు బీజము యొక్క గుణములను వర్ణించుట విలోభనము.

తదర్థసంప్రధారణము యుక్తి. ౪౦

బీజముయొక్క ప్రయోజనము సిద్ధించుటకుఁ దగిన ట్లాలోచించుట యుక్తి.

బీజనుఖాగమము ప్రాప్తి. ౪౧

బీజధూత మైనది సుఖము గా సంభవించుట ప్రాప్తి.

బీజసమాగమము సమాధానము. ౪౨

బీజధూతవిషయమును (నాయికా నాయకౌదులను) సమీపించుట సమాధానము.

బీజనుఖదుఃఖకారి విధానము. ౪3

బీజధూత మయిన దానికి సుఖదుఃఖములను గలుగఁ జేయువిషయము విధానము.

అద్భుతావేశము పరిభావన. ౪౪

బీజధూత మయినదానికి లోలోత్తర మయిన ప్రసక్తివలనఁ గలిగిన యుచ్ఛ్రీత రసావేశము పరిభావన యనఁబడును.

గూఢభేదన ముద్భేదము. ౪5

బీజధూత మయినయనురాగ క్రోధాధికమును బ్రకటింపఁ జేయుట యుద్భేదము.

ప్రోత్సాహన భేదము. ౪౬

బీజధూతవిషయమున కనుగుణము గఁ లేరేపించుట భేదము.

ప్రకృతారంభము కరణము. ౪౭

బీజవిషయము సఫల మగుటకుఁ జేయఁ దగినపని నారంభించుట కరణము. ఇందు, ఉపక్షేపపరికర పరివ్యాస యుక్త్యుద్భేద సమాధానములు ముఖ్యములు. ఇతరములు యథాసంభవముగాఁ బ్రయోగింపఁ దగును.

ప్రతిముఖసంధ్యంగములు:—

విలాసాదు లేతదంగములు. ౪౮

విలాసము పరివర్చము విధూతము శమము నర్చము నర్చద్యుతి ప్రగమనము విరోధము పర్యవసానము విజయ పుష్పము ఉపన్యాసము వర్ణసంహారము ఆన నీపడుమూడును బ్రతిముఖసంధి కంగములు.

రతివిషయ కేచ్ఛ విలాసము. ౪౯

నాయకునియొక్కగాని, నాయకయొక్కగాని సమాగమరూపం బగురతియందలి మనోరథము విలాస మనఁబడును.

దృష్టవస్తానునర్పణము పరినర్పము. ౫౦

కవఁబడి కవఁబడక, లేక తెలియఁబడి తెలియఁబడక, యుండునట్టి బీజధూతమైన వస్తువును సాధింప ననుసరించుట పరినర్పము.

అరతి విధూతము. ౫౧

అభీష్టవస్తువు లభింపక పోవుటచే గాని యభీష్టమును శంకించుకొనుటచే గాని యనురాగము చెడుట విధూత మనఁబడును.

తచ్ఛాంతి శమము. ౫౨

దైవవిశంబునఁ గాని యుపాయాంతరంబునం గాని కోరిక నెఱవేఱవనకొకము గలిగి యాయరతి శాంతించుట శమ మనఁబడును.

పరిహాసవచనము నర్మము. ౫౩

నవ్వులాటమాట నర్మ మనఁబడును.

ధృతి నర్మద్యుతి. ౫౪

పరిహాసవచనములచే బ్రకటింపఁబడిన యనురాగమువలనఁ గలిగిన హైర్యము నర్మద్యుతి యనఁబడును.

ఉత్తరోత్తరవచనము ప్రగమనము. ౫౫

నాయకొనురాగమునుగూర్చి నాయకయొ, నాయకొనురాగమును గూర్చి నాయకుఁడును, గ్రమముగా దూతకావిదూషకులతో నొనర్చునట్లొత్తర సంభాషణము ప్రగమన మనఁబడును.

హితనిరోధనము విరోధము. ౫౬

అభీష్ట మయినపని కభ్యంతరము గలిగించుట విరోధము.

అనునయము పర్యుపాసనము. ౫౭

ప్రియజనమును బలిమాలుకొనుట పర్యుపాసనము.

ప్రత్యక్షనిష్ఠురవచనము వజ్రము. ౫౮

ప్రియజనంబున కెదురుగాఁ గలిగిమైన మాటలు పలుకుట వజ్రము.

సవిశేష వచనము పుష్పము. ౫౯

నాయకానాయకుల విశేషానురాగమును తెలుపుచనము పుష్పము.

సోపాయవచన ముపన్యాసము. ౬౦

అనురాగమును బోషించునట్లు చక్కగా మాటలాడుట యుపన్యాసము.

చాతుర్వర్ణ్యోపగమనము వర్ణసంహారము. ౬౧

బ్రహ్మక్షత్రియ వైశ్య శూద్ర వర్ణములు నాలుగును యథాసంధ్యముగా వర్ణించుట వర్ణసంహారము. ఇందుఁ బరిసర్ప శమ వజ్రోపన్యాస పుష్పములు ప్రధానములు. ఇతరము లైచ్ఛికములు.

గర్భసంధ్యంగములు :—

అభూతాహరణాదు తేతదంగములు. ౬౨

అగ్నుతాహరణము మార్గము రూపము ఉదాహరణము క్రమము సంగ్రహము అనుమానము లోటకము అభిబలము ఉద్వేగము సంభ్రమము ఆశ్చేపము అను నీ పంక్తెందును గర్భసంధి కంగములు.

ఉద్యమభూతాహరణము. ౬౩

ప్రకృతకార్యమున కనుకూలముగా నొనరించుమోసపుఁబని యభూతాహరణ మని చెప్పఁబడును.

తత్త్వాధ్యక్షిత్తనము మార్గము. ౬౪

నిజ మైనవిషయము తెల్పుట మార్గము.

నవితర్కవాక్యము రూపము. ౬౫

తనవృత్తాంత మితరులకుఁ జెలిసిన దేమో యనెడిసంశయమును, లేక
యూహను చెల్వనట్టిమాట రూప మనఁబడును.

సోత్కర్షవచన ముదాహరణము. ౬౬

ఒకవిషయముఁగూర్చి యతిశయము గాఁ చెప్పట యుదాహరణము.

నందింత్యమానప్రాప్తి క్రమము. ౬౭

అలాఁబించుచున్న కోరిక నెఱవేఱుట క్రమము.

సామదానోక్తి సంగ్రహము. ౬౮

స్వకార్యసిద్ధికిఁ దొరుకులను వశపఱచుకొనునట్టి సామదానోపాయ
ములతోడి వచనము సంగ్రహము.

లింగాభ్యాస మనుమానము. ౬౯

ఏదో యొక కారణమునుబట్టి కార్య మాహించుట యనుమానము.

సంరబ్ధవచనము తోటకము. ౭౦

గొప్పకోపముతోఁ గూడినమాట తోటకము.

అభిసంధి యధిబలము. ౭౧

పరపంచనచే నైవకార్యసంధాన మధిబలము.

శత్రుకృతభీతి యుద్వేగము. ౭౨

రిపుజనమునలనఁ గలుగుభయ ముద్వేగము.

శంకాత్రాసములు సంభ్రమము. ౭౩

సంశయము భయము నను నీకెందును సంభ్రమ మనిచెప్పఁబడును.

గర్భబీజముద్వేద మాక్షేపము. ౭౪

కార్యసాధనంబున కారధారమై బీజభూత మయినవిషయమును బ్రక
టించుట యాక్షేప మనఁబడును. ఇందు, ఆధారావారణ మార్గ తోట కాధి

బలాక్షేపములు ప్రధానములు. అన్యములు యథాసంభవముగ నుపయోగిం
పఁదగును.

అపమర్యసంస్థంగములు:—

అపవాదాదు లేతదంగములు. ౭౫

అపవాదము సంఘేటము విద్రవము ద్రవము శక్తి ద్యుతి ప్రసంగము
ఛలనము వ్యవసాయము విరోధనము ప్రరోచనము చివలనము అదానము అ
ను నీపదుమూఁడును అపమర్యసంస్థి కంగములు.

దోషప్రఖ్యాపన మపవాదము. ౭౬

ఇతరులదోషములను బ్రకటింపి చెప్పట యపవాదము.

రోషభావణము సంఘేటము. ౭౭

రోషముతోఁ గూడినసంభాషణము సంఘేటము.

వధబంధాదికము విద్రవము. ౭౮

చంపుట బంధించుట అగ్నిప్రవేశము మొదలైనవి విద్రవమనఁబడును.

గురుతిరస్కృతి ద్రవము. ౭౯

పూజ్యులగుపెద్దలను దిరస్కరించుట ద్రవము.

విరోధశమనము శక్తి. ౮౦

విరోధము కాంతించుటను గూర్చి చెప్పట శక్తి.

తర్జనోద్వేజనములు ద్యుతి. ౮౧

అదలించుట దెదరించుట ద్యుతి యనఁబడు.

గురుకీర్తనము ప్రసంగము. ౮౨

పూజ్యులగువారిని బొగడుట ప్రసంగము.

అవమాననము ఛలనము. ౮౩

అవమానించుట ఛలన మనఁబడును.

స్వకృతిచనము వ్యవసాయము. ౮౮

తనసానుభవమును తెప్పట వ్యవసాయము.

సంరబ్ధచనము విరోధనము. ౮౯

కోపాశేషము గలవారప్రవంగము విరోధనము.

భావిశ్రేయోకథనము ప్రరోచనము. ౯౦

రాజభోవు శ్రేయస్సును గూర్చి ముందు గాఁ బ్రకంశించుట ప్రరోచనము.

వికల్పన విచలనము. ౯౧

తనగుణముల నావిష్కరించుట విచలనము.

కార్యసంగ్రహ మాదానము. ౯౨

ఉద్దిష్ట కార్యమును దెన్నగా గ్రహించి చెప్పట యాదాన మనఁబడు. ఇందు, అపవాద శక్తి స్వకసాయ ప్రరోచనాదానములు ముఖ్యములు. ఇతరము లిచ్ఛాధీనములు.

నిర్వహణసంధ్యంగములు:—

సంధ్యాదు లేతదంగములు. ౯౩

సంధి విరోధము గ్రధనము నిర్ణయము పరిభాషణము ప్రసాదము అనందము సమయము కృతి భాషణము ఉపగూహనము పూర్వభావము కావ్యసంహారము ప్రకృతి అను నీపదునాలుగును నిర్వహణసంధి కంగములు.

బీజోపగమనము సంధి. ౯౦

ముఖసంధియందుఁ జెప్పఁబడినబీజసూత మయినదానిని మరల ఫలప్రాప్తి కనుగుణము గాఁ జెప్పట సంధి యనఁబడును.

కార్యమార్గణము విరోధము. ౯౧

ప్రధానకార్యమును దెడలుట విరోధము.

ప్రథమప్రకరణము.

కార్యోపక్షేపము గ్రధనము. ౯౨

ప్రధానకార్యమును సిద్ధపఱచుట గ్రధనము.

అభూతాభ్యాసము నిర్ణయము. ౯౩

అనుభవించినవేషమును దెలియఁ జేయుట నిర్ణయము.

మిథోజల్పము భాషణము. ౯౪

ఒకవిషయమునుగూర్చి యిరువురుపరస్పరముమాటలాడుట భాషణము.

వర్ణనాననము ప్రసాదము. ౯౫

కార్యసిద్ధిని దెలిపి గంతోపజెట్టుట ప్రసాదము.

వాంఛితావాప్తి యానందము. ౯౬

కోరినది సంభవించుట యానందము.

దుఃఖనిర్గమము సమయము. ౯౭

విచార మెడఁబాయుట సమయము.

లబ్ధసిద్ధికరణము కృతి. ౯౮

ప్రాప్త మయినదానిని సిద్ధముగాఁ జేసికొనుట కృతి.

మానాదిలాభము భాషణము. ౯౯

కార్యము నెఱవేఱుటచేఁ గలిగినమానము గంతోపము ఉత్సాహము మొదలగువానిలాభి మే భాషణ మనఁబడును. ఇది సామాన్యము గా రూపకాంత మందుఁ గాఁ దగినది.

అన్యుతాథప్రాప్తి యుపగూహనము. ౧౦౦

అశ్వర్థులక మయినప్రయోజనమును బొందుట యుపగూహనము.

కార్యదర్శనము పూర్వభావము. ౧౦౧

ప్రస్తుతకార్యమును మంచియధిప్రాయముతోఁ జూచుట పూర్వభావము.

వరాస్త్రీ కావ్యసంహారము, ౧౦౨

“నీ కిం కేమి వ్రీయ మొనరింప నలయును” అనుటచే గావ్యాధ్యము ను ముగింపుట కావ్యసంహారము.

శుభశంసనము ప్రశస్తి, ౧౦౩

కావ్యాంతమున శుభప్రశంస చేయుట యే ప్రశస్తి యనబడును. ఇది యే భారతవాక్యము గా రూపకాంతంబులఁ జూడఁ బడుచున్నది. ఇట్లున్నది నాలు గంగములతో నైదు సంధులును బ్రతిపాదింపఁ బడినది. ఈచెప్పఁ బడినసంధ్యంగములకు ఫల మిట్లయ్యెను.

సంధ్యంగప్రయోజనములు:—

ఇష్టార్థరచనాదులు వట్టయోజనంబులు, ౧౦౪

చెప్పఁ దలంచినదానిని శిష్టులు ప్రకటింపఁ దగినదానిని ప్రకటించుట వాఁడఁ దగినదానిని వాఁడుట సంతోషానురాగములను గలిగించుట కథావ మత్కారమును గలిగించుట ఇతివృత్తమును ని వ్యసంపదేయుట యను నీయా ణు ను నైని నిరూపింపఁబడినయలుపడినాలు గంగములకుఁ బ్రయోజనంబులు. ఇట్లు సాంగముగా సప్రయోజనముగా సంధిపంచకము నిరూపింపఁ బడిన పదవ మరల వస్తువిభాగము తెలుపఁ బడుచున్నది.

పునర్వస్తువిభాగము:—

సూచ్య దృశ్యశ్రవ్య భేదంబున వస్తువు ద్వివిధంబు, ౧౦౫

సంగ్రహంబు గ నూచింపబడునీరసం నైవస్తువిస్తారము సూచ్యమని యు, మధురోచాత్తరసభాషనమన్నితం నై ప్రదర్శింపఁబడు వస్తువు (దృశ్యశ్రవ్యము) దృశ్య మని యు మరల నిదిరెండు విధము లగుచున్నది.

విష్కంభాదిపంచకనిర్వచనము:—

విష్కంభాదినూచనీయము సూచ్యము, ౧౦౬

విష్కంభము ప్రవేశకము చూళిక అంకాస్యము అంకానతారము నను నైదును విష్కంభాదులు.

నంతే పాదము విష్కంభము, ౧౦౭

గడచినదియు రాఁ బోవునది యు సగుకథాంతంబులను తెల్పునది యై మధ్యమపాత్రప్రయుక్తం నై యర్థసంగ్రహం బగునది విష్కంభము.

ఇది శుద్ధసంక్షిప్త నామంబుల ద్వివిధంబు, ౧౦౮

ఒకనిచే గాని యిద్దఱచే గాని మధ్యమపాత్రములచే నాచరింపఁ బడునది శుద్ధ మనియు, మధ్యమాధమపాత్రములచే నొక్కమాఱు గాఁ జెలువఁ బడునది సంక్షిప్త మనియుఁ జెప్పబడును.

నీచపాత్రప్రయుక్తము ప్రవేశకము, ౧౦౯

విష్కంభమువలె నే యాగతానాగత కథాంతంబులకు జ్ఞాపకం నై యొకనిచే గాని యిద్దఱచేగాని నీచపాత్రములచేఁ బ్రయోగింపఁ బడునది ప్రవేశక మనబడును. ఇది ప్రభుమాంకమున నుండఁ దగదు.

నేవధ్యపాత్రసూచితము చూళిక, ౧౧౦

తెరలో నున్న పాత్రముచే నూచింపఁబడినయర్థము చూళిక యనబడును. ఎట్లనగా ఉత్తరరామచరితములో “తపోధనకు స్నాగ్రము” అని తెరలోని వాసంతిక చే వాత్రేయరాక నూచింపఁబడుట చూళిక.

అంకాంతపాత్రకృతం బగు సుత్తరాంకసూచన

మంకాస్యము, ౧౧౧

ఏదైన నొక యంకంబుకుద నొకపాత్రము ప్రవేశించి యాయంకము లోనికథ సమాప్తముగా నుండఁ గాఁ దరువాతియంకముయొక్క కథాము

ఖంబును నూచించుట యంకౌస్య మనబడును. వీరవరితలో ద్వితీయాంకంబుకుద సునుంతుండఁడు ప్రవేశించి జనకశత్రానందుల కథాంశము సమాప్తమగుచుండఁగాఁ ద్వితీయాంకముఖంబగు పవిత్ర విశ్వామిత్రాదుల ప్రవేశమును నూచించెను.

పూర్వాంకావిచ్ఛిన్నోత్తరాంకార్థసూచన
మంతానతారము. ౧౧౨

ప్రవేశకవిష్కంభాదులతోఁ బని లేక యే యొకయంకంబుకుదఁ బ్రవేశించినయొకపాత్రముచేఁ బూర్వాంకకథతో విడిపోవడఁగా నుత్తరాంకకథ నూచింపఁబడుట యంకానతార మనబడును. ఎట్లనఁగా మాలవికొన్ని మిత్రములో “మీ రిరువురును కేవిగారిప్రేమగృహంబున కేగి, సంగీతరచన చేసి రాజానాద్యుల దూత నంపుడు. కాదని మద్దెలచవచ్చుచే రాజును లేవఁ దీసి కొని రాఁగలడు” అని విమాపకుండు చెప్పినంత నే యాచార్యులు వెళ్లి యట్లు చేయఁగాఁ జెరలోనిమృదంగధ్వని విని యందలి యెల్లపాత్రలును బ్రథమాంకంబునఁ బ్రశంసించఁబడిన యభినయపరిశీలన ద్వితీయాంకంబు మొదల నారంభించిరి. ఇది యేమొనటి యంకముతో విడి పోవడం “రంజనయంక” మనతలించుట.

సూర్యభిన్నము దృశ్యము. ౧౧౩

పూర్వోక్తవిధముగా విష్కంభాదులచే నూచింపఁ దగినది సూర్యము. మిగిలినవి యనఁగా నంకములచేఁ బ్రదర్శింపఁ దగినది దృశ్యము. అని యెఱింగి మరల విస్తువిభేద మిట్లరమునది.

పునరన్వస్తువిభేదము:—

నాట్యధర్మాపేక్షితం బగునస్తుపు త్రివిధము. ౧౧౪

నాట్యధర్మముల నపేక్షించిన యీనస్తుపు క్రావ్యము ఆక్రావ్యము ని యతక్రావ్యము ననుభేదంబుల మరలఁ ద్రివిధ మగుచున్నది.

ప్రథమప్రకరణము.

29

క్రావ్యము ప్రకాశము. ౧౧౫

ఎల్లరు వినదగిన యిది ప్రకాశ మనబడును.

ఆక్రావ్యము వ్యగతము. ౧౧౬

ఎవ్వరు ను వినఁ దగనియిది వ్యగతమనబడును.

నియతక్రావ్యము ద్వివిధము. ౧౧౭

జనాంతికము అపవారితము ననుభేదంబుల విడి చెందు విధములగుచున్నది.

త్రిపతాకాకారాంతరితంబగు సంభాషణము

జనాంతికమునాఁబడు. ౧౧౮

పొట్టపక్షేలు వంచి చూపుకుక్షేరి మొదటఁ గూర్చి యంగరత్నక్షేలు వంచి కడపక్షేలు జూచి పట్టిన యభినయసాధన శేషము త్రిపతాకాకార మనబడును. దీనిచే నొకని మఱుగుపఱిచి యితరునితో మాటలాడుట జనాంతిక మనబడును. అనఁగా నెవఁడు వినఁ దగఁ డో వానివైపు త్రిపతాకం బగుచేయ “పెట్టి మఱియొకనితో మాటలాడుట యని భావము.

పరావృత్తిచే రహస్యకథన మపవారితము. ౧౧౯

ఆస్థుల కడ్డము గాఁ దిరిగి యొక్కనితో రహస్య మాలోచించుట. అపవారితము.

పాత్రానుక్తకథన మాకాశభాషితము. ౧౨౦

“ఏ మంటివి, జను లిట్లు చెప్పుచున్నార” అనునట్లుగా నాకాశ మనంకఁ జెవిపెట్టి యెవ్వరును జెప్పనిదానిని విననట్లభినయించి చెప్పట యాకాశభాషితము.

ఇది అంధ్రదేశరూపకంబున దృశ్యకావ్యకావనంబున విస్తుప్రకాశ మను ప్రథమప్రకరణము.

శ్రీ ర మ్మ.

ఐంద్రదశరూపకము.

ద్వితీయ ప్రకరణము.

— నాయక ప్రకాశము. —

రూపకముల పరస్పర భేద సిద్ధికి వస్తుభేదము నూచింపఁబడి యివుఁడు నాయక భేదము ప్రతిపాదించఁబడుచున్నది.

చ. చదివినవాఁడునత్కులుఁడు చక్కనిమాటలవాఁడుదాత చ
కృదనమువాఁడు జవ్వనము కర్జమునేరువు గల్లువాఁడు న
త్యేదమశమంబులు స్వయప్రతాపముగల్గినవాఁడు ధైర్యసం
పదవినయంబు గల్లుగుణవంతుఁడు రూపకనాయకుండగున్.

వినయంబునకు ముదీయ వీరచరితంబున :—

గీ. ఓమహాత్మ్య తపోజ్ఞానయోగబల భు
నుండవును బ్రహ్మవాదిబంధ్యుఁడవు నీవు
తెలియ కపచార మొనరించితిని మునీంద్ర !
యంజలి యొనర్తుఁ గరుణింపు మయ్య నన్ను.

చక్కఁదనమున కందే:—

గీ. రామ రఘురామ! నయనాధిరామ మగుచుఁ
దలఁపునకు సరిపడు చక్కఁదనము గల్గ

వర్జనకు మించుపద్ధతావర్గ మొప్పు
శైలివిధముల నామది కెక్కి తీవు.

దానంబునకుఁ జాటువు:—

గీ. చర్య మిడఁ గర్ణుఁ డొసఁగె మాంసంబు శిలియుఁ
బ్రాణము నొసఁగె జీమాతవామానండు
ఆసు లాసఁగె దధిమహర్షి లోక
హితులగు మహాత్ము లీరాని దేది గలదు ?

ఇట్లే యుత్తమ వాయకులగుగుణంబులకు మహావీరచరిత శాకుంతలా
దులలోని వర్ణనంబులు లక్ష్యము లై వివక్షలోక విదితంబు లగుచున్నవి. గా
వున నిం దెల్లనాయక గుణంబులకు సుదాహరణము లీయఁబడలేదు.

నాయకుఁడు ధీరలలిత ధీరశాంత ధీరోదాత్త ధీరోద్ధత
నామంబులఁ జతుర్భేదంబులం గలిగి యుండు. ౨

స్పష్టము. క్రమంబు గ లక్షణంబు లరయునది.

ధీరలలితుఁడు:—

గీ. పాలనాదికమును భద్రపఱచి నిర్వి
చారుఁ డై గానముఖకలాసక్తి నుండు
వాఁడు సుకుమారుఁడును సుఖవంతుఁడు నగు
నాయకుఁడు ధీరలలితుఁ డనం గఁ దగును. 3

మంత్రులయందు రాజ్యభార ముంచి భోగాసక్తుఁ డై శృంగారప్రభా
నుం డగునీతఁడు సుకుమార హృదయుఁ డగుటచే లలితుఁ డనఁబరచును.
ఇందులకు రత్నావళి:—

చ. వినుము మంత! శక్రపులహిఁచ మణించితి మంచిమంత్రియం
దునిచితి రాజ్యభారము, సుఖోన్నతిఁ జెందుఁ బ్రభావీ, వచ్చెఁజ
క్కనిమధుమాస, మీపు చెలికొండవు, వాసవదత్త భార్య, నా
కొనక నమస్త మీమదనునత్సవ మేను దలంతు నాది గా.

ధీరకాంతుడు:—

గీ. సర్వసామాన్య నయదయా సత్యశౌచ
ముఖ్యగుణములు గలచారుమూర్తి విప్ర
వైశ్యసచివాన్యతముఁ డగువాఁడు ధీర
శాంతుఁ డనునాయకుం డగు శాంతుఁ డగుట. ౪

వివరము:— సామాన్యగుణములు అగువిప్రాదులు ధీరకాంతులు. ఆదిపదంబున వైశ్యసచివులు మాత్రమే గ్రహింపఁ దగుదురు. వైదుష్యునిగుణభూషితు అగువీరికి నిర్విచారత్వగుణంబున గలిగినను కాంతతయే వైజయ్య రమ్యమగును గాని లాలిత్యము గాదు. మాలతీమాధవ మృచ్ఛకటికాదుల యందు మాధవచారుదత్తాను బుండుటంబట్టి ధీరకాంతులు ప్రకరణముల యందే యుపయోగింపఁబడుదు రని వివక్షింపఁబడుచున్నది.

ఇందుల కుదాహరణము:—

గీ. సుస్థిరగుణగణకాంతిచే మందరుండు
కన్నులకుఁ బండు పొనరింపఁ గారణండు
బహుకలావంతుఁ డైనయీతాలచంద్రుఁ
డుదయిగిరిమండి పుట్టిన ట్లుదయ మొండె.

ధీరోదాత్తుడు:—

క. ధీరుండు గంభీరుండును
దారుండు వివర్యాతిగూఢదర్పుండు శాంతం
డారబ్రకార్యదక్షుండు
ధీరోదాత్తుండు నాఁ గృత్రిన్ విలసిల్లున్. ౫

అత్యుత్తమి స్తోత్రప్రియత్వాద్ చుర్గుణంబుల లోను గాక శోకక్రో
ధంబుల కంతరంగంబునఁ జోటిక లక్షణోక్తగుణంబుల విలసిల్లువాఁడు
ధీరోదాత్తుండు నాఁ బరగు. ఇందులకు నాగానందంబున జీమూతవాహనుఁడు

గీ. రక్త మెచ క్షాణుమందె శిరాముఖముల
మిగిలి యున్నది కండ నాచేన నింకఁ
గనుపడదు నీకు సంకృప్తి గలిగినట్లు
లోవిహగరాజ! తిన మర కుంటి నేమి ?

మఱియు శ్రీరామునింగూర్చి:—

గీ. పట్టుమును గట్టఁ బిలువంగఁ బడినయట్టి
యడవులఁ జరింప విడువంగఁ బడినయట్టి
యారఘుకులో క్రమనకు నాకారమందు
నిండుకయు నేవికారంబుఁ గాంచ నైతి.

సర్వసామాన్యంబు లగువైశ్యునిగుణంబులను గొందఱయొడల విశేష
ముగా వర్ణించుట వారీయం దాగుణంబు లధికముగా నున్న వని తెల్పుటకే
యని యెఱుంగునది. “సరియే, ఉదాత్తత్వ మనఁగా సర్వోత్కర్షణముగా
నుండుట. అనఁగా విజిగీషుత్వ మని తెలుచున్నదిగా? అట్లయినయొడల
రాజ్యముకంటెఁ బిత్తశ్రేణువయే మంచి పని రాజ్యము విడిచి తఁడ్డిని
నేవించ నదని శేషిసట్లు వర్ణింపబడిన శమదమప్రధానండు నిర్జిగీషువు నగుజీ
మూతవాహనుండు ధీరోదాత్తుఁ డెట్లు కాఁగలడు? రాజ్యముఖనిరభిలాషుఁ
డగునట్టి నాయకుని గ్రహించి నడుమ మలయవర్త్యమరాగము వర్ణించుట యెట్లు
తగును? నాయక సామాన్యగుణయుక్త లగుద్విబాదులు ధీరకాంతు లగుదు”
రను లక్షణమైనను బారిభాషిక మగుటచేఁ గేవలకాంతతాపరము గాక యా
తనియొడల సమన్వయంబును. కావున సన్తుష్టిచే బుద్ధ యుద్ధిష్ఠిర జీమూతవాహ
నాదుల వ్యవహారములు కేవలకాంతకఁ డెల్పుచున్నవి గాని ధీరోదాత్తత్వము
ను జూపకున్నవి” అని వచ్చునాక్షేపమున కిట్లు సమాధాన మరయఁదగును.
ఉదాత్తలక్షణము జీమూతవాహనాదులయొడ సమన్వయంబుక పోదు. ఏ మ
నఁగా?—ఉదాత్తత్వమున కర్థ మగు విజిగీషుత్వ మొక్కవిధముగానే

యందునది గాదు. శౌర్యముచే గాని దానాదులచే గాని దయాదీనుగుణములచే గాని యెవ్వఁ డెల్లర నతిశయించునో యతఁడే విజగీషు వగును గాని పరుల కపకారము చేసి స్వలాభము పడయువాఁడు కాఁడు. అట్లేని ప్రోచులు శోభింపఁడు గూడ ధీరోదాత్తుఁడు కావలసివచ్చును. దుష్టక్షణిణి ధర్మరక్షణరూపం బగు జగత్సరిహంసంబునఁ బ్రవర్తించురామాదులకు నిమిత్తమాత్రము లగురాజ్యాదిలాభములు ప్రధానము లగునా? కావునఁ బ్రాణము లొసంగి యైనను బయల కుపకార మొనరించుటయే ముఖ్యముగాఁ జూచువయాగు రగుతీమూలవాహనాదులు విశ్వాతిశాయి సౌజన్యంబున ధీరోదాత్తతములు గాఁగలరు. తీమూలవాహనండు విషయముఖ విముఖుఁడు గావల్లింపబడుట సత్యమే. ఆయినను లోభకారణము లగుస్వముఖ తృప్తలయందు జగీషువులు నిరభిలాషులై యుందు రనువచనంబున నది యాతనివి జగీషుత్వమునకు హాని కలిగింపదు. ఇఁక శాంతరసాశ్రయము గానిమలయన త్యనురాగవర్ధనము శాంతనాయకునియొడ నిషిద్ధమే యగును. కాని శాంత భ్యునఁగా నహంకారరాహిత్యము. అది విప్రాదుల శానిత్యప్రాప్త మగునని విప్రాదిసంజ్ఞలు గలయెల్లవారికిని సంభవించునది గాదు. అట్లయిన మాధవి చారుడతాదులు శృంగారనాయకులు గాఁజాలమిచేఁ బ్రకరణనాయకత్వ హనియే సంభవించును. కావున వట్లే సకామ నిష్క్రామ కారుణికత్వాది ధర్మంబులఁ బ్రభిన్నం బగుశాంతత్యము శృంగారభంజకంబై సర్వాతిశాయి ప్రవర్తనల యుదాత్తత్యమున కన్యథాత్వముఁ గలిగింపఁ జాల దనుట పూర్వలాక్షణికసమ్యక్త మగుటచే తీమూలవాహనాదులు నిశృంకముగా ధీరోదాత్తు లగుదు రని సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లే నిరవరాధ యని తాను బరితృప్తార్థకంబుగా నెఱింగిననీరము లోకాపహదంబున నడవిపాలు చేయుట రామునియుదాత్తత్యమునకుఁ గళంకము లేఁజాలక లోకారాధనమే ప్రధానముగాఁ గలయాతనిసర్వాతిశాయిత్వమును భూషించుచున్న దని యూహింపఁదగును. ఇట్లే వీరాదిరసంబుల భీమాదినాయకులు గూడ ధీరోదాత్తలక్షణంబున కుదాహరణము గాఁగలరు.

ధీరోద్ధతుఁడు :—

గీ. అమితదర్పంబు శౌర్యంబు ననహంబు
మాయ చంచలవృత్తి యాత్మస్తవంబు
కపటమును గోపమును నహంకారము గల
వాఁడు ధీరోద్ధతుం డనఁ బరఁగుఁ గృతుల. ౬

ఇనియుఁ జందత్వవికర్తనత్వాదివర్ణనంబులును గలవాఁడు ధీరోద్ధతుఁడు. ఇందులకు రామ జామదగ్నాద్వయ బాహరణము—ఎట్లనఁ గామదీయమహవీరచరితంబున :—

చ. ఇరుదియొక్కసారి యొకఁడే మగవుర్య మిగల్గుటండ భూ
వరుల నధిచిత్వ లగువారల రక్తమునన్ మునిగి యా
దరమునఁ దర్పణం జొవంగి తండ్రీకిఁ గోపము డించినట్టివా
చరితము బాహువీర్యమును శౌర్య మెఱుంగవె సర్వభూతముల్

ఇందు ధీరలీతాశబ్దము లొక్కపుంగవంబున వర్తించునత్యవ్యవధ మహాత్మ్యేద శబ్దములవలె నయ్యగుణములచే నాశోపింపబడిన యనన్యమల తెల్పును గాని జాతచే నిర్మయింపఁబడిన ధీరలీతాదులు లే రని యెఱుంగునది. అట్లయినచో జాతి యనసాయి యగుటచేఁ బూర్వమహావి ప్రబంధముల నొక్కనికే విరుద్ధ ధర్మము లగుననేకావస్థలు కల్పింపఁబడుట యసంగతమే కదా? అత్తును. ఎట్లనఁగా? మహావీరచరిత్రలోఁ బరశురాముఁ డొక్కఁడో ధీరోదాత్తగుణంబుల నింకొకఁడో ధీరోద్ధతలక్షణంబులఁ గొండొకఁడో ధీరశాంత ధర్మంబుల నభివర్ణింపఁబడెను. అయినను గథకొమార్తాగ్రముగాఁ బ్రధాననాయకు లగురామాదులు మహాసత్త్వము గల వారు కాఁడగియుండుటచే వారి కవస్థాంతరము గల్పించుట యనుచితము గాని కథ కంగభూతు లగు పరశురామాదులయొడ నవస్థాభేదకల్పన ముచితముగాక పో దని యెల్లలాక్షణికు లంగీకరించుచే నట్టిసంశయముతోఁ బని లేదు. మఱియు ధీరోదాత్తుఁ డగు రామునకు నకపటం బగువాలిసంధంబున

ధీరోద్ధతావస్థ కల్పింపఁబడుటచేఁ బ్రధాననాయకులకుఁ గూడనొక్కొక్కవోఁ గథారసస్థితి కనుకూలముగా నవస్థాంతరము గల్పించుట విరుద్ధముగా దనియు సిద్ధ మగుచున్నది. ఇట్లే వత్సమాణులు లగుదక్షిణాదివాయికావస్థలు గూడ సంగాంగినాయకులయొడ నర్తించు నని యెఱుంగునది.

ఇచ కృంగారనాయకావస్థలు: —

నాయకుఁడు చతుర్విధుఁడు. ౭

దక్షిణుఁడు శత్రుఁడు ధృష్టుఁడు అనుకూలుఁడు ననుభేదంబుల శృంగారనాయకుఁడు నాలుగు తెఱంగుల నొప్పును. పూర్వమందుఁ జెప్పఁబడినధీరోద్ధతాదివాయికులకుఁ బ్రత్యేకము ప్రత్యేక మీదక్షిణాదిచతురవస్థలు గల్పించుటచే నొక్కొక్కనాయకుఁడు పదునాఱువిధము లగుచున్నాఁడు.

సహృదయుండు దక్షిణుఁడు. ౮

ఇం కొకనాయికను గోరుచున్నవాఁ డయ్యు శ్రేష్ఠభార్యయొడ మనకు గలిగినవాఁడు దక్షిణుఁడు. ఉదాహరణము.—

మ. అనురాగంబునఁ జూచునావిధునినర్థాలాప మాల్లింగనం

బును ప్రేమారితయంబుఁజూపు వినయంబున్ నమ్మకంబున్ విహారనైత్తి తృప్తి యొనంగు విట్టియెడ నాతం డేమియో చేప నంచును నేరమ్ములు విందుఁ గాని నిజ మంచున్ నమ్మ లే నోసఖి!

గూఢవిప్రియకారి శత్రుఁడు. ౯

ఇం కొకనాయికను గోరినవాఁడై శ్రేష్ఠభార్యయొడ మనకు లేక రహస్యముగా నప్రియ మొనరించువాఁడు శత్రుఁడు. ఉదాహరణము.—

ఉ. నమ్మితిఁ గాని ని న్నెఱుంగ నాధ! శబంధ నటించు నన్నుఁ దల్పియుఁ జేర్చి యిం పొలుకఁ బల్కులు పెప్పును నింతలోనె మాన మ్మది యేల? వీధిఁ జనువాఁలినదధ్ధని విన్నమాత్ర నిక్క మ్మని నమ్మ దిట్లు చెలికత్తె యిఁ కెవ్వరోడఁ జెప్పుదున్ .

వృత్తాంగవికారుఁడు ధృష్టుఁడు. ౧౦

ఇం కొకనాయికను గలియుటచేఁ గలిగినయనయవచికారములతో నృకాంతకుఁ గన్పట్టువాఁడు ధృష్టుఁడు. ఎట్లనగా, అనురకశతకంబున.—

ఉ. అత్తుకచిన్నె లావుఁగ లలాటమునన్, బుజబందు లాత్తఁగఁ గుత్తుక, మోవిఁ గాటుక దగులూసఁగ, దమ్మరసంబు తెప్పలం దత్తుకొనంగ, వమ్మప్రియనందము ప్రాద్దునఁ జాచి కిన్నెచేఁ జిత్రము నొప్ప నొక్కసరి చేతిసరోజము వించె నూర్చులన్.

ఏకాయత్తుఁ డనుకూలుఁడు. ౧౧

ఒక్కకళ్యాణము మాత్రమే కలవాఁ డనుకూలుఁడు. ఇందులకు—
మదీయోత్తర రామచరితంబునందు.—

మ. ఆమరున్ విశ్రమ మాతృ కౌముదు సునుపావస్థలన్, సౌఖ్యముః ఖములం దెక్కిమఁ జెందు నేది? ముదిచే గర్వ్యంబు గాచెందు రాగము! లజ్జాదులు పోనఁ ద్రేపధిరక క్షం జామ నేనొప్పు! భద్రము ముఖ్యంబుగఁ బ్రార్థితం బగును దద్దాంతత్వ మం దెల్లెడన్. అట్లయినవో, నాటికానాయకు లగువర్తరాజుదులు వీరిలో నెవ్వరగుదు రని యిదిగినవో మఱి యొకనాయికను ప్రేమింప కున్నంతవఱకు ననుకూలుడు వీడవ దక్షిణులు నగును రని చెప్పవచ్చును. సరియే కాని రహస్యము గా స్పష్టము గాఁ గూడ నప్రియ మొనరించువా రగుటచే శతధృష్టులు గూడ నెట్లు కౌఁదగ రని మరల నడుగవచ్చును. కాని యేవో కొం చెను విప్రియత్వ మున్నను వర్తరాజుదులు ప్రబంధపరిచమా ప్తివఱకు శ్రేష్ఠ నాయికయొడ సహృదము లగుటచే నట్లు కౌఁదగ రనియు, నాయకునకు శ్రేష్ఠ కవిగ నాయికలయొడ సమానముగా ననురాగ ముండుట విరోధముగా దనియుఁ చెబువచ్చును. అదియుం గాక

ఇందులకు ధిరతాచార్యోక్తి :—

గీ. “కంతునకు లోను గాఁడు రాగంబు గొనఁడు రుణి నిందింపఁ బొందు వై రాగ్య మట్టి

నుందరుఁడు దాతయు వికారకూన్యఁడైన
నాయకుం డిందు జ్యేష్ఠుఁ డనంగఁ బరఁగు.”

ఇందు ‘కంఠునకు లోనుగాఁడు రాగంబుకొనఁడు’ అని యుండుట.
చే దక్షిణవాయకున కొక్కతెయిం దసాధారణమై యును నిషిద్ధ మగు నని
తెలియుచున్నది. కావునఁ గాన్యపరీసమాప్తి వఱకును వత్సరాజుడలకు దా
క్షిణ్య మున్న దనియే గ్రహించునది. ఇట్లగుచున్న పదాఱు భేదంబులలో
మరల నొక్కొక్కదానికి జ్యేష్ఠమధ్యమాధమత్వములు గల్గింపుటచే నలు
వదియెనిమిది నాయక భేదములు గలుగుచున్న విని యెఱుంగునది.

నాయకసహాయులు:—

పతాకానాయకుఁడు కించిదూసనాయకగుణుఁడు నాయక

సహచరుండు నగువాఁడు వీరమద్దుఁడు. ౧౨

మున్ను చెప్పినట్లు ప్రసంగవశంబున విచ్చిన్నయిత్యక్తమే పతాక.
దానికి నాయకుఁడై కొంచెము కత్తువగా నెల్లగుణంబులఁ బ్రభావనాయ
కునిఁ బోలినవాఁడై భక్తివిశ్వాసములతో నాతనికార్యంబు నెఱవేర్చ నను
సరించి యుండు సహాయుఁడు వీరమద్దుఁడు నాఁబడు. రామాయణంబున
కుగ్రీవుఁడును మాలతీ మాధవంబున మకరండుండు నిందుల నుదాహరణము.

ఏకవిద్యుఁడు విటుఁడు. ౧౩

ప్రధాననాయకుని రంజింపఁ జేయు గీతాదివిద్యలలో నొక్కటి
చక్కగా నేర్చి నాయకునకు సహాయుఁ డగువాఁడు విటుఁ డని చెప్పఁ
బడును. ఇందులకు నాగానందములోని శేఖరకుఁ డుదాహరణము.

హాస్యకారి విదూషకుఁడు. ౧౪

ఏదో యొకవిధముగా నాయకునకు వత్సర ఫుట్టించు సహాయుఁడు
విదూషకుఁడు. కాకుంథలూడులోనిమాధవ్యాదు బుదాహరణము.

ప్రతి నాయకుఁడు:—

లుబుఁడు స్వబుఁడు పాపకారి వ్యసని శత్రువు నగుధీరోధతుఁడు
నాయకునకుఁ బ్రతి నాయకుఁ డగును. ౧౫.

స్వప్రము. ఎట్లనఁగా? రామాయణద్వితీయలకు రావణుడొద్ధమలు ప్రతి
నాయకులు.

నాయకుని సాత్త్వికగుణములు:—

శోభాదులు నాయకగుణంబులు. ౧౬

శోభ విలాసము మాధుర్యము గాంభీర్యము స్థైర్యము లేజమ్ము లలితము
ఔదార్యము ననువిది యెనిమిదియు సాత్త్వికంబు లగుత్రుమగుణంబులు.

శోభ చతురంగము. ౧౭.

నీచునియందు దయ, ఆధికునియందు స్పర్ధ, శౌర్యము సామర్థ్యము
ననువిది నాలుగు శోభ కంఠములు.

దయకు మనీయవీరచరితంబున:—

గీ. తాడియొత్తున గొప్పయుత్సాహమునలె

వచ్చుతాటకఁ జూడంగ వణకు లేక

దానిఁ జంపఁగ మునియానఁ బూని రాముఁ

డేడఁద నాఁడుది యని సుశయించుచుండె.

స్పదైర్యము లగుగమనవీక్షణములు సస్మితం బగుసంభా

షణమును విలాసము నాఁబడు. ౧౮

స్వప్రము. ఇందులకు మనీయోత్తరరామచరితంబున:—

ఉ. వాడిమిచూపు మజ్జగముబల్లిని గడ్డిగఁ జూచు, స్థైర్యముం

బోడిమి గర్వ మొప్పుగతి ధూమి నణంచెడవీరి నుండె, దా

నీడునఁజిన్నయైనను మహీధ్రముపోల్కి గురత్సం మొందు ని

వ్వెడిటు నవ్వుచుండెఁ గనవీరకం బొక లేక దర్శమే?

నిర్వికారత్వము మాధుర్యము. ౧౯.

పట్టియిక్కట్టులో నైన నాకారంబున మార్పు నెంద కుండుటయే
మాధుర్య మనబడును. దీనికి నందే:—

మ. విను మోదక్షీణహస్తమా! వృషలుపై వే నేయు మీకత్రిఁ జ
చ్చినవిప్రాలై జా జీవనాపధము సంసిద్ధింపఁగా మోయఁ జా
లనిగర్భంబున భిన్న యోనవనితాలక్ ద్రోయఁ గాఁ జాలురా
మునిగాత్రంబవు గావోజో కనికరంబుం బూన నీ కెట్లుగున్!

సంపత్తునందు విపత్తునందు నొక్కతెఱంగుగా
నుండుట గాంభీర్యము. ౨౦

సప్తమ. దీని కుదాహరణము:—

గీ. పట్టమును గట్టఁ బిలువంగఁ బడినయట్టి
యడవులఁ జరింప విడువంగఁ బడినయట్టి
యార్యులుతో ద్రిమునకు నాకారమందు
నించుకయు నేవికారంబుఁ గాంచ నైతి.

ఎన్ని విఘ్నములు వచ్చినను స్వప్రయత్నము
విడువ కుండుట సైర్యము. ౨౧

సప్తమ. దీనికి మదీయరచరితంబున:—

గీ. పరమపానన మైనమీపలకు విసని
పానమున కొక్కనిష్క్కుతిఁ బడయువాడఁ
గాని విడువంగఁ జాల నిక్కాలమందు
సచ్చరితులార! నాదుశత్రువైతంబు.

ప్రాణావసాన మందైన నవమానమునహింప కునికి తేజస్సు. ౨౨

సప్తమ. దీనికి మదీయసత్వగీతిలో:—

త. నిన్నుఁ బంపకుండ నేఁ జచ్చువాడను
గాను నిక్క మింత గనుదు పితృ

“రాచపీఠ తోడు రాకుండఁ జన” దను

సామెతకు ఫలంబు చక్కఁబఱుతు.

సహజంబును మృదువును నగుశృంగారచేష్టయే
లలితము నాఁబడు. ౨౩

సప్తమ. ఉదాహరణము:—అందే.

గీ. ఎదురుగాఁ బల్క సిగ్గుచే దెడరుఁ గాని
నాదుపల్కలు విని చిలునవ్వు నవ్వు
నమ్మఁ గన్పారఁగాఁ జూడ కున్న దీని
దృష్టి నాపటమే కన నిట్టపడును.

యావజ్జీవ మొనరించుప్రియవచనంబులతోడి
దాన మకాదార్య మనఁబడు. ౨౪

సప్తమ. ఇందులకు నాగానందంబున:—

గీ. రక్తరుదై కాఱుచుండె శిరాముఖుల
మిగిలియున్నది కండ నామేన నింకఁ
గనుపడదు నీకు సంత్యక్తి గలిగినట్లు
లోచిహగరాజ! తన కూరకుంటి నేమి?

ఇంక నాయిక:—

నాయిక త్రివిధ. ౨౫

నాయక సామాన్యగుణయుక్త భా లగునాయిక స్వీయ పరకీయ
సామాన్య యని మూడు తెఱంగు లగుచున్నది.

స్వీయ త్రివిధ. ౨౬

అందు లజ్జాశీలారబ్ధాదిగుణంబులు గలస్వీయ, ముగ్ధ మధ్య ప్రాధ
యము భేదంబులఁ ద్రివిధ యగుచున్నది. ఉదాహరణము:—

గీ. కనుఁడు కులకాంతకు మనోవికారలలిత
విధిమాదికయ్యావనవిలసితములు

ప్రియునితోఁ గూడ నెంచేని వెడలి మరల
నతఁడు వచ్చినచో వచ్చిపట్టు బుండు.

నవవయఃకామయు రతివామశీలయు మృదుకోపయు
నగునది ముగ్ధ. ౨౭

ఒక్కరతివామశీల కుదాహరణము:—

చ. తనచెలికై తెట్టొ గదితల్పు విగింపఁగ లాగు దాఁగు మా
లను బిలువంగ రాదు చెయి లాగిన శయ్యకుఁ జేరుఁ బల్కరిం
చిన బదు లీను పోఁ దలఁచుఁ తీరఁజెలంగును లాగఁ గిమ్మఁ జూ
పును శయనించు బోరగిలి ముగ్ధరతికా బతి మాన్పు నెట్టులున్.

సంప్రాప్తయోవనకామయు మోహంతసురత
యోగ్యయు నగునది మధ్య. ౨౮

ఒక్కయధీరమధ్య కుదాహరణము:—

ఉ. కూరిమి హెచ్చుచున్న మదిఁ గోరిక లూరుచునున్న తొమ్మువొం
గారుచునున్న మేను పులకొంకురితం బగుచున్న మోమునకా
దీరుగ నున్న లేఁజెమట ధీరత లేనిశఘాటి భర్తనం
పారఁగఁ గొఁగిలింప మదివాక్రము పెందియు వాఁగు సిగ్గునన్.

యోవనాంధయు స్వరోస్మత్త్రయునత్యంత సురతో
త్సృకయు నగునది ప్రాథ. ౨౯

ఒక్కరతిప్రగల్భ కుదాహరణము:—

మ. చెలియా! కేయి ప్రియుండు తల్పమున విచ్చేయఁగ నుచ్చొంగె మే
నలకైదండ గళంబు పేరఁగఁ దనంతకా నీది జాతెకా గటి
స్థలిపై మాత్ర మొకింత చీర రళ నానంబుద్రవై నిల్చె వా
వల నే మయ్యెనొ నే నెవరై నతఁడెవ్వఁడో యెఱుంగ గదా!
దృశ్యకౌన్యములలోనిది కానియీవస్యమును ధనుకుఁ దుదావా
రించుటయే రూపకంబుల నిట్టివర్ణన మనుచితమని తెల్పుచున్నది.

ఇట్లు త్రివిధ యగుస్వీయనాయిక మరల ధీరాధీరాదినామంబుల
ననేకభేదంబు లొందుచున్నది. కాని యాభేదంబు లన్నియుఁ గావ్యాలం
కారసంగ్రహములయందు వివరింపబడియుండుటచే నిందనావశ్యకంబు లని
మరల వివరింపలేదు.

పరకీయ ద్వివిధ. ౩౦

అన్యోధ, కన్య యని. ఒకనిచేఁ బెండ్లి యాడబడినది అన్యోధ. ఇది
సత్కాన్యంబుల నంగి యగుప్రధానరసంబున నెందును నాయిక గా నుల
డఁ దగ దని వివరింప లేదు. కన్య పెండ్లి యయినది గాక పోయినను దల్లి
దండ్రుల కధీనురాలగుటచేఁ బరకీధవలెనే పరకీయ యగుచున్నది. ఇతరుల
యడ్డమునలనఁ గాని దనభార్యవలనిభియంబునఁ గాని దీనియం దనురా
గము ప్రచ్ఛన్నము కాఁదగును. ఇందులకు మాతలియెడ మాధిప్తవతును
సాగరికయెడ వత్సరాశావతును గలప్రేమయే యుదాహరణము. కాని
కన్యానురాగంబు గూడ రత్నానిలినాగానందములయందు సాగరికములయ
నతులయనురాగమునలె స్వేచ్ఛగాఁ బ్రధానాప్రధానసాక్రయముగా వర్ణిం
పఁదగును.

కలానిపుణయు ధీరయు నగువేశ్య సామాన్య
యనఁబడు. ౩౧

దీనివ్యాపారము గ్రంథాంతరములయందు వర్ణింపఁబడినది గావున
నిందుఁ గొంచెముగా నూచింపఁబడును. రహస్యకామకులను, ననాయాసం
బుగ ధనము సంపాదించినయజ్ఞానులను, మూర్ఖుల దుస్సహవాసులు నగు
స్వర్ణకులను, లజ్జవిడిచి నిరంకుశంబుగఁ దిరుగుఁధనుకులను నిజముగా నను
రాగము గలదానివలెఁ గామించి ధనము సంగ్రహించినవెనుకఁ దలిచేఁగాని
దూతికచేఁ గాని వారి నిల్లి వెడలఁగొట్టిండుట వేశ్యకు స్వాభావికము.

ప్రమాననేతరరూపకంబుల ననురక్త యగుగణిక

నాయిక కాఁదగును. ౩౨

ప్రమానము దక్కఁ దక్కినప్రకరణాదిరూపకంబుల నిజ మైనయను
రాగము గలసామాన్య ప్రయోగింపఁదగును. ఇందులకు మృచ్ఛకటికయం.

దలినసంతసేనయే యదాహరణము. ఇఁకఁ బ్రహసనంబున ననురక్త కాక పోయినను హాస్యకారిణి గానుండఁదగును.

ఉత్తమనాయకరూపకంబుల వేశ్య తగదు. 33

రాజపులు దివ్యపురుషులు వాయువులు గాఁగల నాటకాదిరూపకంబుల వేశ్య విధింపఁదగదు. విక్రమార్కునియంబున నూర్వశి లోకసామాన్య యగుసామాన్య గాక దివ్యాంగన యని యెఱుంగునది.

ఇఁక నాయికాభేదములు:—

స్వాధీనపతికాదిభేదంబున మరల నాయిక

యష్టవిధ యగును. 34

స్వాధీనపతిక వానకసజ్జ విరహోత్కంఠిత ఖండిత కలహంతరిత విప్ర లబ్ధ ప్రోషితభర్తృక అభిసారిక యుభేదంబుల నొక్కొక్కనాయిక యె సెమిదియవల నొందుచున్నది. ఈభేదంబులకు లక్షణములు మూత్ర మిందు నుడువఁబడుచున్నవి.

గీ. తనకుఁ బతివత్సవఁ డగుట సంతనము నొందు

మానినీరత్న మగును స్వాధీనపతిక. 35

ప్రియునిరాకఁ గని యలంకరించికొనుచు

శయ్య నవరించు వానకసజ్జ ప్రీతి. 36

జాగు నేయంగ బ్రియుండు విష్ణుహృదయ

యగునతివ విరహోత్కంఠితాభ్య యగును. 37

అన్యరమణిని గలియుచిహ్నములఁ గనుచుఁ

గాంతునెడ నీర్వ్యవహునది ఖండిత యగు. 38

అల్పచే ముందు ప్రియు విడనాడి వెనుకఁ

దావపడుజవ్వని కలహంతరిత యగును. 39

చెప్పిన టెల్లఁ బ్రియుఁ డిల్లు నేర కున్న

వికలమానన యగునది విప్రలబ్ధ. 40

పని గలిగి దూరదేశంబు చనినయట్టి

భర్త గలయది ప్రోషితభర్తృక యగు. 41

కామవీడిత యగుచుఁ దాఁ గాంతునెడకుఁ

జక్కగాఁ బోవునది యభిసారిక యగు. 42

విరహోత్కంఠిత మొదలుగా నాఱుగరు నాయికలు క్రమముగాఁ చింత నిశ్చాస్యము భేదము ఆశ్రువు విసర్జిత గ్లాని భూషణరాహిత్యము అను లక్షణంబులతోఁ గూడి యుండును. ఇఁక స్వాధీనపతిక వానకసజ్జలు క్రమ ముగాఁ గ్రీడ హర్షము అనుననుభావములతోఁ గూడి యుండును.

మఱియుఁ బరీక్షింప లగుకవ్య పరోధయం సంకేతముకంటెఁ బూర్వ మందు విరహోత్కంఠల విమాచికాదులనుభవయంబున వాయుకునిఁ జేరిన పీదప నభిసారికలు నగుదురు. ఏకారణముచే నయిన సంకేతస్థానముఁ జేరక పోయిరని విప్రలబ్ధు లగుదురు. ఆస్వాధీనప్రియ లగువీరి కవసారతరము సంభ వింపదు గావున నిట్లు వ్యసన యేర్పఱుచుకొనునది.

సహాయనాయికలు:—

దాస్యాదిదూతికలు నాయికాసహకారిణులు. 43

నాయకమిత్రు లగుపీతమద్రాదుల గుణంబులతోఁ గూడినదాని చెలి కత్తె రజకి పెంపుడుకల్లికూతురు సమీప మందున్న పరభామిని భిక్షుని కిచ్చి ని యనుదూతికలు నాయికలయభీష్టంబు నెఱవేర్చ సహాయ మొనరింతురు. తనకుఁ దానే దౌత్యము నిర్వహించుకొనుట కూడఁ గలదని కొందఱును.

నాయికాలంకారములు:—

సాత్త్వికభావంబు లలంకారంబులు. 44

భావము హావము హేయము శరీరజంబులు మాఁడును, శోభ కాంతి మాధుర్యము దీప్తి ప్రగల్భత బౌదాత్యము వైర్యము నను నప్రయ

క్ష్మ సిద్ధంబులేడును, లీల విలాసము విచ్చిత్తి విశ్రమము కిలికించితము మో
ట్టాయిలము కుట్టుమితము విశ్మయము లలితము విహ్వలము నను స్వభావజం
బులు పదియును, సాత్త్వికభావంబు అనుచేర రూపకనామకలకు జన్మ
నంబున నలంకారంబు అగును. వీనికి అక్షరంబు లిట్లు క్రమముగా నర
యునది.

గీ. నిర్వికారసత్త్వమునుండి నెగడి మదిని
బరచు మొదటి వికారంబు భావ మగును. రగి
అవయవవికారకారి యై యాశయంబు
నలరఁ దెల్పుశృంగారంబు హావ మగును. రఁ
వ్యక్తశృంగారరసనూచనాభ్యు మగుచు
నిట్టిహావంబె చే రొందు హేల యనఁగ. ర2
ఆకృతియు జవ్వనంబును నంగములకు
శోభ గలిగించుటయై యిందు శోభ యగును. ర3
సహజరాగావతారసంజనిత మైన
చాయ గలశోభయే కాంతినంజ్ఞఁ జెందు. ర4
పైకి విస్ఫుట్టముగఁ దోచఁబడక యుండు
కాంతి మాధుర్య మనుచేరు గాంచుచుండు. గ10
కనులపండువుగాఁ బైకి గానఁబడెడు
కాంతియే దీప్తి యనఁగ విఖ్యాతిఁ జెందు. గ10
నిర్మయవిచారభావంబు నిపుణము నగు
నట్టిపడవడి ప్రాగల్భ్య మనఁగఁబరచు. గ11
కినుకఁ గట్టంబుఁ గన నీక కృత్యదక్ష
మైనయనునయ మాదార్య మనఁగ నొప్పు. గ13

ఎత్తటిని జంచలింపనిచిత్తవృత్తి
గలిగి యుండుట ధైర్య మై వెలయుచుండు. గ14
వేషభాషలఁ జేప్పలఁ బ్రియుని నరిగ
ననుకరించుటయే లీల యనఁగఁబడును. గ15
ప్రియునిఁ గనునట్టియెడ మేనఁ గ్రియలఁ బలుక
లను విశేషంబుకలిమి విలాస మగును. గ16
భూషణము లల్ప మైనను బూర్ణశోభ
నందఁజేయుట విచ్చిత్తి యై యెనంగు. గ17
ప్రియుండు రాఁ జూచి భూషలు వేగ తాఱు
మాటుగాఁ బూను లే విభ్రమంబు దలఁప. గ18
భయవినయ బాష్పహానకోపప్రహర్ష
నంకరమె కిలికించితనంజ్ఞఁ జెందు. గ19
ఏకథల విన్నఁ బ్రియు వృత్తి మించి దాని
కనుగుణంబుగ నునికి మోట్టాయిలంబు. 20
ప్రియునిసరసంపుఁగ్రియలకు వేడ్క పడియుఁ
గోపము నటించుటయై యగుఁ గుట్టమితము. 21
గర్వభావంబున ననుంగుఁగాంతునియెడఁ
బొడమెడుననాదరంబు బిబ్బిక మగును. 22
అధికసుకుమారహస్తపాదాద్యనయన
లలితవిన్యాసమే తగు లలిత మనఁగ. 23
తగినతటి వచ్చినను జెప్పఁ దగినమాట
ప్రీడచే జెప్ప కుండుటవిహృత మగును. 24

కార్యాంతరసహాయులు.—

మంత్రి సోమభయ్యాత్మకము సహాయము. ౬౫

నాయకునకుఁ గార్యాలోచనంబున మంత్రి గాని తనకుఁ దానే గాని యుభయము గాని సహాయము గాఁదగదు.

కేవల మంత్రిసహాయుడు లలితుఁడు. ౬౬

కేవలము మంత్రిసలనఁ గార్యసిద్ధిని గాంచువాఁడు ధీరలలితుఁడు. ధీరోదాత్తాదులకుఁ బూర్వోక్తలక్షణము చెల్లును.

ఋత్విగోదులు ధర్మసహాయులు. ౬౭

ఋత్విక్తులు పురోహితుఁడు తాపసులు బ్రహ్మశత్రులు ధర్మంబున నాయకునకు సహాయు లగుదురు.

మిత్రతాదులు దండసహాయులు. ౬౮

మిత్రుఁడు పుత్రుఁడు సామంతులు సైనికులు ఆటవికాదులును దుష్టజనక్షణంబున సహాయు లగుదురు.

వర్ణవరాదు లంతఃపురసహాయులు. ౬౯

వర్ణవరుఁడు కిరాతుఁడు మాకవామనులు ప్లేచ్చులు లోరులు శకారుఁడు మొదలుగాఁ గలవారు నాయకున కంతఃపురంబునఁ దమతమ పనుల నెఱవేర్చుచు సహాయ మొనరింపఁదగుదురు. వర్ణవరుఁ డనఁగా “పాగ్గడికాఁడు. శకారుఁ డనఁగా హీనజాతివాఁ డగురాజశ్యామకుఁడు. ఇట్లు నిరూపింపఁబడిన నాయకా నాయక దూతీదూత మంత్రి పురోహదుల యుక్తమ మధ్య మాధమ భావములు వారివారి గుణాతిశయ తారతమ్యంబున నిరూపించు కొనందగును.

నాయకవ్యాపారము:—

నాయకవ్యాపార స్వభావము వృత్తి. ౭౦

నాయకుఁ డొనరించు వ్యాపారముయొక్క ధర్మము వృత్తి యనఁ బడును.

అది చతుర్విధము. ౭౧

౧ వృత్తి, ౨ కీ సాత్వతి తరభటి భారతి యనుభేదంబుల నాలుగు విధము లగుచున్నది. అందు గీతనృత్యవిలాపకామాదులతోఁ గూడి మృదు వైన శృంగారవ్యాపారము ౨ కీ యని చెప్పఁబడును.

అయ్యది చతుర్విధంబు. ౭౨

నర్మము నర్మస్థింజము నర్మస్థాటము నర్మగర్భము ననుభేదంబులఁ ౨ కీ మరల నలు తెఱంగు లగుచున్నది.

అగ్రామ్య పరిహాసము నర్మము. ౭౩

ఇష్టజనంబును రంజింపఁ జేయుమృదు వైన హాస్యము నర్మ మనఁబడును. అది హాస్యనర్మము భయనర్మము శృంగారనర్మము నని త్రివిధ మగుచున్నది. ఇందు శృంగారనర్మము, అనురాగనర్మము సంభోగనర్మము మాననర్మము నని మూఁడుభేదంబులం గలిగి యున్నది. భయనర్మము శుద్ధభయనర్మము శృంగారభయనర్మము నని ద్వివిధముగా విభజింపఁ బడుచున్నది. ఇట్లాఱువిధము లైనయీనర్మము మరలఁ బ్రత్యేకము వచననర్మము శేషనర్మము చేష్టనర్మము ననుభేదంబులఁ బడునెనిమిది విధము లగుచున్నది. ఈయెల్లనర్మంబులుగూడ హాస్యముతోఁ గూడి యుండుననియే గ్రహింపఁదగును. ఇందులకు దిక్ష్మిత్రంబుగ నుదాహరణంబు—నాగానందమున—విదూషక శేఖరకుల వ్యతిరేకము చేషనర్మము. మాటవికాగ్ని మిత్రంబున—నిత్రుణిక నిద్రించువిదూషకుని తొమ్ముమీఁద సర్పభ్రాంతి గలిగించు దండకాన్యంబు నుంచుట చేష్టనర్మము. రత్నావళిలో—చిత్రదర్శనసమయంబున నుసంగత వచ్చి “చిత్రఫలకంబుతోఁ గూడ నా కీపుత్రాంత మంతయుఁ జెలివినది. డేవికఁ జెప్పెదను” అని భయపెట్టుట భయనర్మము. ఇట్లే తక్కిన యెల్లనర్మంబుల కుదాహరణంబు లాహ్వానంబులు.

సుఖారంభము భయాంతంబు నగుప్రయత్నము

నర్మస్థింజము. ౭౮

నాయకనాయకులు శ్రాత్రగాఁ గలిసికొనుట సుఖముతో నారంభించి భయముతో సమాప్తినిొండ నేని యది నర్మస్థింజ మనఁబడును.

ఇందులకు:—మాలవికాగ్నిమిగ్గుల నూతనసమావేశముదాహరణము.

భావసూచితం బగుననురాగము

నర్మస్థింజము. ౭౯

తొలుత మెల్ల మెల్లగా దర్శనసంభాషణాదులచే ననురాగము నూచించుట నర్మస్థింజ మనఁబడు. ఇది శృంగారరస రూపక సామాన్యదర్శము.

సవరిహాసం బగుకపటవ్యాపారము నర్మగర్భము. ౮౦

నవ్వుటలక ట్లొరులఁ గన్నగప్పి తనకార్యము నెఱవేర్చుకొనుట నర్మగర్భ మనఁబడును.

ఇందులకు:—ప్రియదర్శికలో గర్భాంతంబున—నల్మరాజవేషమును ధరించిననుసంగతసానంబున నిజముగా నల్మరాజే నచ్చి ప్రవేశించుటయుదాహరణము.

విశోకంబు సత్వాదిభూషితంబు నగువ్యాపారము సాత్వతి. ౮౧

నిర్విచారంబై సత్వకార్యదానదయాపూర్వాభావంబులఁ బ్రకృతంబై యొప్పు నాయకవ్యాపారము సాత్వతి యనఁబడును. దీనికి సంతాపకము, ఉత్థాపకము, సాంఘాత్యము, పరివర్తకము నని నాలు గంగములు గలవు. అందు—

నానాభావరసాత్మకం బగుగభీరోక్తి సంతాపకము. ౮౨

ఇందులకు:—వీరచరితములో—

రాముఁడు:—తొల్లి సవరివారంబుగఁ గాత్రికేయుని గలిచినతటి సంతసించినయొక్కయందు వేయెండ్లు కిప్పుడెత్త గా నున్ననీ కనుగ్రహించినపరమ విదియే కాదా?

పరశురాముఁడు:—రామా! జౌనాను.

అనునో గుఱవశ్యులకుఁ బ్రియ మైన గండగొడ్డలి యిదియే.

శత్రూత్థాపన ముత్థాపకము. ౮౩

ముందుగా శత్రువును బిలిచి యుద్ధమునకు లేవ నెత్తుట యుత్థాపక మనఁబడు. ఇందులకు వీరచరితలో—శ్రీరాముని ముందుగా సంగరము నకుఁ బిల్చినపరశురామునివ్యాపార ముదాహరణము.

సంఘభేదనము సాంఘాత్యము. ౮౪

మంత్రశక్తిచే గాని యర్థశక్తిచే గాని వైవశక్తిచే గాని మిత్ర భేదము కల్పించుట సాంఘాత్య మనఁబడును. ఎట్లనఁగా:—

మద్రారాక్షసంబున:—చాణక్యుఁడు మంత్రశక్తిచే రాక్షసునిమిత్రులను విడఁచివెను.

అందే అర్థశక్తిచే:—పర్వతకుని యాభరణములు రాక్షసునిచేతఁ బడునట్లు చేసి మలయకీతువునకు విరోధము పుట్టించెను.

వైవశక్తిచే:—రామాయణంబున రావణనిభీషణులకు భేదము సుంధమొచ్చెను.

ప్రకృతకార్యము పరిత్యజించి కార్యాంతరము

చేయుట పరివర్తకము. ౮౫

ఎట్లనఁగా:—వీరచరితంబున.

పరశురాముఁడు:—రామా! వి నాయకుని దంతపుఁబోటుల చేతను గుమారస్వరు బాణముల బెబ్బలచేతను గాయలు గాచిననాటొమ్మనిమ్మ గాఁగిరింపఁ గోరుచున్నది.

రాముఁడు:—స్వామీ! కాఁగిరింక యనునది ప్రస్తుతకార్యవివర్ధము. (ఇత్యాదికము.)

మాయాదివ్యాపార మారభటి. ౮౨

మాయ, ఇంద్రజాలము, సంగ్రామము, శ్రోధముమొదలగు చేష్టలచే
వారభటివృత్తి విలసిల్లును. అప్పుడు తేనివస్తువును మంద్రబలమునఁ గల్పించు
ట మాయ యనియుఁ దంద్రబలమునఁ గల్పించుట యింద్రజాల మనియుఁ
తెప్పుదును. దీనిశిసంక్షిప్తిక సంఘేటమువస్త్రాధాపనము ఆవపాతనము
నని నాలుగంగములు గలవు. అందు—

శిల్పయోగంబున వస్తురచన సంక్షిప్తిక. ౮౩

శిల్పముచే నూతనవస్తువును నిర్మించుట సంక్షిప్తికయనఁబడును. ప్రతి
జ్ఞాయోగంధరాయణమునఁ గిరింజిమాస్త్రప్రయోగ ముదాహరణము. తేదా,
ఒకనాయకున కపథాంతరము గల్పించుట సంక్షిప్తి యని కొందఱు అందురు.
పరశురామునకు నాధత్వమును మాన్వి శాంతత్వమును గల్పించుట యుదా
హరణము.

ద్వంద్వయుద్ధము సంఘేటము. ౮౪

ఇందులకు :—మాధవాఘోరఘంటులయొ, ఇంద్రజిత్వజాలయొ
సంగ్రామ ముదాహరణము.

కృత్రిమవస్తువు వస్త్రాధాపనము. ౮౫

మాయేంద్రజాలాదులచేఁ గల్పింపఁబడినవస్తువనియర్థము. ఎట్లనఁగా:—

ఉదాత్తరాఘవములో:—రాక్షసునిచేఁ గల్పింపఁబడిన కటికివీచ
టిగుంపులచే నూర్యకిరణములుగూడ జయింపఁబడిన పని వర్ణింపఁబడినది.

భయకంపాదిజనకం బగువ్యాపార మవపాతనము. ౮౬

ఎట్లనఁగా:—రత్నావళిలో:—అంతఃపురసేవకులెల్ల భయపడు నట్లు
గా గుఱ్ఱపుసాలనుండి విడిపించుకొని వచ్చినకోరిక నగరు ప్రవేశించుచున్న
దని వర్ణింపఁబడినది.

భారతి సాంస్కృతికము. ౮౭

హస్తాదిపరములు భారతివృత్తాంత కంబు లగుటచేతను, రసహీనం
బగుకావ్యాధ్యము తేకపోవుటచేతను అర్థవృత్తు లగుకై శిశ్యాదులకంటె నే
ఱుగా శబ్దవృత్తి యగుభారతికి లక్ష్యము కనుపడదు. కావున నిది మైమాఁడు
వృత్తులలో నంతర్యాక మగుచున్న దని ధ్వంజయతుకము. ఇతఁ వృత్తి
నియమ మిట్లుచూడఁ దగును.

గీ. పానఁగుఁ గై శికి శృంగారరసమునందు

వీరరసమున సాత్వతి మెలయుచుందు

రాద్రబీభత్సములను నారభటి చెలఁగు

నెల్లయెడ భారతీవృత్తి యెనఁగుచుందు. ౮౮

ఇతఁ బ్రవృత్తి.

దేశాదియోగ్యం బగునాయకాది వ్యాపారము

ప్రవృత్తి నాఁబడు. ౮౯

దేశమునకు భాషకు వేషంబునకుఁ గ్రియకుఁ దగినట్లుగా నున్న నాయ
కాదులవ్యాపారమునకుఁ బ్రవృత్తి యని పేరు. ఇది లోకానుభవంబున
నాదిత్యుఁ డెరింగి ప్రయోగింపఁ దగును.

* అందు భాష:—

భాషాప్రయోగంబున నాంధ్రరూపకములు సంస్కృత

రూపకముల్యంబులు గావు. ౯౦

సంస్కృతరూపకంబుల శ్రీనీపపాత్రముల కుపయోగింపఁ దగిన
మాగధి సారసేని మొదలగుప్రాకృతభాషలవలె నాంధ్రరూపకంబుల నుప
యోగింపఁ దగిన కొండోకభాష తేను. కావున భాషావిషయంబున నిది

* ఈభాషావిధ్యయ మాంధ్రరూపకముల కుచితముగదిగిని విద్యత్స
వ్యుత్తమాగాఁ గల్పింపఁబడినది.

కానిం బోలవు. ఆ ట్లయినచో కాంధ్రరూపకంబుల నెట్టిభావ ప్రయోగింపఁ దగు ననఁగాః—

సలక్షణాంధ్రంబు సార్వత్రికంబు. ౯౧

వ్యాకరణసిద్ధం బయినతెలుగు సర్వసామ్రాజ్యాంబు గాఁ బ్రయోగింపవలయును. ఇతఁ దాని యాచిత్యవిశేషం వి శ్లేషింతునది.

తత్సమప్రాయం బు త్తమంబులకుఁ దదన్యంబు
సేచంబులకు నుచితంబు. ౯౨

రాజమంత్రిపురోహిత మిత్రాదులగు పురుషులును, యోగిని మహాదేవి మంత్రిపుత్రక మొదలగుస్త్రీలు నిం దు తమసాత్తంతంబులు. వీరియెడఁ దఱచుగా లలితంబు లగు తత్సమ పదంబులతోఁ గూడినభావ ప్రయోగింప నుచితంబు. ఇతరంబు లగు దూతీదూతభటవిదూషకాది స్త్రీపురుషసాత్తంబులకుఁ దఱచుగాఁ దన్మనఃకేశ్య పదంబులతోఁగూడినభావ ప్రయోగించుట యుచితంబు.

ఇందు గ్రామ్యం బనభ్యం బప్రయోజ్యంబు. ౯౩

చూపఱ కానందంబు గలిగింప నర్హత లనుకరించు కృంగారవీరకరుణాది రసాత్మకంబు లగునీరూపకంబుల సభారంజకంబుగాని నిరద్యగ్రామ్యంబులైలివిధములఁ బ్రయోగింపఁ దగ నని యెఱుంగునది.

ఇతఁ నామంత్రికంబుః—

తాపసాదులు భగవచ్ఛబ్దయోగ్యులు. ౯౪

మునులు దేవర్షులు విద్వాంసులు సన్యాసులు రూపకంబుల భగవచ్ఛబ్దంబునఁ బిలువఁ దగుదురు.

విప్రదు లార్యపదయోగ్యులు. ౯౫

బ్రాహ్మణులు మంత్రులు శ్రేష్ఠసోదరులును అర్య (అయ్యా) పదంబునఁ పిలువఁ దగుదురు.

నటీసూత్రధారులు పరస్పరమట్లే. ౯౬

ఒండొరు లార్యపదం బుపయోగింపఁ దగుదురు.

సూతునకు రథికుఁ డాయుష్మంతుఁడు. ౯౭

రథము నడపువాఁడు రథారూఢుని “అయుష్మంతుఁడా” యని పిలువఁదగును.

శిష్యాదులు వత్సపదయోగ్యులు. ౯౮

శిష్యుఁడు పుత్రుఁడు తమ్ముఁడు మొదలగు చిన్నవారిని బూజ్య లగు వారు ‘వత్స’ యని పిలువఁదగును. అదరాశిశిష్యంబున, నాయన, తండ్రి మొదలగుపదంబులచేఁ గూడఁ పిలువఁ దగును.

పూజ్యులు గుర్వాదిపదయోగ్యులు. ౯౯

పూజింపఁ దగినపెద్దలు శిష్యాదులకు “గురు, జనక, తాత, పూజ్య, పూజ్యపాదా” దిపదంబులఁ పిలువఁ దగుదురు.

సూత్రధారపారిపార్శ్వీకృతులుభావమారిపదవాచ్యులు. ౧౦౦

సూత్రధారుఁడు పారిపార్శ్వీకృతుని ‘భావ’ యనియు నతని నాతఁడు ‘మారిష, మార్ష’ యనియుఁ బరస్పరము యథాక్రమంబుగఁ పిలువఁ దగును.

రాజు దేవాదిపదవాచ్యుడు. ౧౦౧

రాజును భృత్యులు ‘దేవ, స్వామి, మహారాజ’ యనియు నీచులు “భట్టారక, మహాప్రభూ” యనియుఁ పిలువఁ దగును.

పట్టమహిష్యాదులు దేవాదిపదయోగ్యులు. ౧౦౨

రాజదేవతాపసాదులభార్యలను సకలభృత్యులును ‘దేవి, స్వామిని, మాత’ యని పిలువఁదగును. విదూషకుఁడు పట్టమహిషిని “రాజ్ఞి, భవతి” యని పిలువఁదగును.

ఆంధ్రదశరూపకము.

రాజనామోచ్చరణంబు నిషేధంబు. ౧౦౩

ఎట్టివాఁడైనను రాజును చేతుతోఁ బిలుచుట దగదు.

రాజవిదూషకులు పరస్పరము వయస్యపదవాచ్యులు
(స్పష్టము). ౧౦౪

నాయికావయస్య లనోన్యస్యము సభపదనాచ్యులు
(స్పష్టము.) ౧౦౫

శిష్టసంబోధనంబు యథోచితంబుగ గ్రాహ్యము. ౧౦౬

మిగిలినపాత్రముల పరస్పరాచార్యము మహాకవిప్రయోగములంబట్టి
యథోచితంబుగ గ్రహింపఁ దగును.

ఇది ఆంధ్రదశరూపకం బుద్యత్కావ్యకావ్యసంఘన
నాయకప్రకాశ మనుద్వితీయప్రకరణము.

రస్తు.

ఆంధ్రదశరూపకము.

తృతీయప్రకరణము.

—|| రూపకప్రకాశము. ||—

వస్తునాయకభేదప్రతిపాదనానంతర మిందు రసవిచారం బతిక్రమించి ముందుగా రూపకంబులకు లక్షణంబులును వస్తునాయకరసంబులకు వాని యందు మహయోగంబును ప్రతిపాదించఁబడుచున్నవి. ఆం డెల్లరూపకంబులకుఁ బ్రకృతియు సంపూర్ణలక్షణంబు నగునాటకమును గూర్చి యిట్లెఱుంగవలసి.

గీ. పూర్వరంగంబు వొనరించి మొదలఁ జనఁగ
సూత్రధారుండు, రంగముఁ జొచ్చి వాని
యట్లె వే తొక్కనటుండు కావ్యార్థసూచ
నంబు నేయంగఁ దగు రూపకంబులందు. ౧

సూత్ర మనఁగా సరీజకం బగునాట్యమస్తానము. దానిని బ్రవర్తింపఁజేయువాఁడు సూత్రధారుండు, పూర్వరంగ మనఁగా నాట్యశాల. దాని యందు నిర్విఘ్నముగా నాట్యమనవలయును జరగుటకై రూపకాదియందుఁ జేయఁదగిన కృత్యవిశేషము పూర్వరంగ మనఁబడును. నాటకంబున దీని కిరువదిరెం డంగములు గలవు. వానిలో ముఖ్యముగా విస్తృతాంతికై చేయఁదగినది వాంది. దశవిధరూపకంబులమొదల నుండు నాశిర్మమస్మియోది

రూపం బగుమంగళౌచరణవద్దంబు నాంది యనుబడును. ఇది యెనిమిది గాని పండ్లెండు గాని పదునెనిమిది గాని యిరువది రెండు గాని పదంబు లతోఁ గూడి యర్థముచేఁ గాని శబ్దముచేఁ గాని కొంచెముగాఁ గావ్యార్థ మును నూచించునది గా నుండఁ దగును. ఇట్టి నాందీరూపం బగు పూర్వ రంగ మొనరించి నూత్రధారుఁడు వెడలిపిదవ నాకారగుణంబుల వానిని బోలిన యింకొకనటుఁ డానామంబుతోఁ రంగధూమిఁ బ్రవేశించి కావ్యార్థనూచనము చేయవలయు. దీనింబట్టి నూత్రధారులిద్ద అనియు నందొకఁడు పూర్వరంగప్రవర్తకుఁ డనియు నటుఁడు స్థాపకుఁడు నని మఱిరెండు చేయ గలిగిన రెండవనూత్రధారుఁడు ప్రస్తావనాప్రవర్తకుఁ డనియు నెఱుంగునది. మఱియు నీప్రసంగంబున వాటకౌదులలోఁ గన్పడు “నాంశ్యంక మున నూత్రధారుఁడు” అను వానికి నాంది యొనరించి మొదటివాఁడు వెడలిపిదవ రంగఫలంబుఁ బ్రవేశించిన రెండవ నూత్రధారుఁ డని గ్రహించునది.

గీ. కథకుఁ దగినయవస్థను గలదియిట్టియ
నూత్రధారుఁడు దా వస్తుపాత్రబీజ
ముఖములం దొకదానిని ముఖ్యముగ రు
చింప నభ్యులమదికి నూచింపవలయు. ౨

దివ్యనుర్వ్యమిశ్రరూపంబు లగునితివృత్తములకుఁ దగిన యాకారాదులు గలవాఁ డగు నితఁడు మొదలఁ గావ్యార్థనూచకంబు లగు చక్కని పద్యములచే రంగధూమినిరంజింపఁజేసి పిదప నెస్త్రాసులనునూచింపఁదగును. పస్తువునకు, ఉదాత్త రాఘవంబునః—

“శ్రీరాముఁడు పెద్దలయానతి శిరపా నహించి యడవికి వెళ్లెను. అతనియందలిభక్తిచేఁ దల్లితోఁగూడ సమస్తరాజ్యమును భరతుఁడు విడిచెను. తన్నాశ్రయించిన సుగీ నవిభీషణులను రాముఁ డనుగ్రహించి రక్షిం

* కొందఱు కవులు నాందికిఁ బదనియమమును వాటింపలేదు.

చెను. దశకంధరాదిశక్తివు తల్లిదన నశించిరి” అనుప్రస్తావనలోని వాక్యములు ప్రదర్శింపఁ బోవుకథను చెల్పుచున్నది.

పాత్రమునకు, కాకుంఠములోః—

“అశ్వేగము గలిగినజింకచే నీ దువ్యంతునివలెనే మనోహరం బగునీ గీతరాగంబున నే నాకర్షింపఁబడితిని” ఇందుఁ పాత్రము నూచింపఁబడినది. బీజమునకు, రత్నావళిలోః—

“ద్వీపాంతరమునుండి గాని సముద్రమధ్యమునుండి గాని దిగంతములనుండి గాని తీసికొనివచ్చి యనుభవజైవ మభివృద్ధిస్తువును సమహృద్భున” అనువాక్యములఁ గథాబీజము నూచింపఁబడినది.

ముఖమునకు, మదీయశత్రుకీర్తిలోః—

గీ. ధైర్యమును సాహసంబును దనరె నేని
యెట్టికార్యంబు నే నిర్వహింపవచ్చు
సమయగతిఁ గానపా లగుసత్యకీర్తి
కప్పపడి తనరాజ్యము గాంచినట్లు.

ఇందుఁ గథాముఖము నూచింపఁబడినది.

రంగప్రసాదనంబు ఋతుగానంబును భారతీవృత్తి

ములకంబులు గాఁదగు. 3

భారతీవృత్తి నాశ్రయించి నటాదులు చక్కనిపద్యములచే రంగమును రంజింపఁజేసి యేదైన వొకఋతువు ననుసరించి గానము చేయఁ దగును. పూర్వపాటకంబులఁ దఱచుగా లేక పోవుటచే ఋతుగాన మెచ్చిక మని యెఱుంగునది.

శుద్ధంబగు వాగ్వాప్యపారము భారతి. ౪

పలక్షణాంధ్రప్రాయంబును నటాద్యాశ్రయంబు నగుసంభాషణము భారతి యనుబడును.

దీనికిఁ జ్రోచన ముఖ్యాంగము. ౫

ప్రస్తుతార్థప్రశంసచే నాసక్తి గలిగించి చూపట నభిముఖులను గా నొనరించుట ప్రశోచన. ఇది భారతీవృత్తికి ముఖ్యాంగము.

ఇందులకు, రత్నావళిలో:—

“శ్రీహర్షఁడా! నిష్ఠుణుడగు కవి. ఈపరిషత్తా! గుణగ్రాహిణి. కథయా! హృదయరంజక మగువత్సరాజచరితము” ఇత్యాదిక ముదాహరణము.

రంగప్రసాదనాద్యంబు వస్తావ్వదిసూచనాంతంబు

ప్రస్తావన. ౬

రెండవ నూత్రధారుఁడు రంగస్థలంబును రంజింపఁ జేయుట మొదలుగా వస్తావ్వదులలో నొకవానిని సూచించునంతవఱకును గలయిది ప్రస్తావన యనఁబడు. దీనికి యాముఖ మనినామాంతరము గలదు. కొన్నిప్రాచీన రూపకంబులలో దీనికి స్థాపన యనుపేరు గూడఁ గనఁబడుచున్నది గాని యిది లక్ష్యగ్రంథములలో మృగ్యము.

ఇది సూత్రధారమారిపాదికృత్యంబు. ౭

సూత్రధారుఁడు మారిషనివోఁ గాని నటివోఁ గాని విదూషకునివోఁ గాని ప్రస్తుతకథానూచకంబుగాఁ దమకార్యమును గూర్చి చిత్రమైన కంభాపణ మొనరించుట యే ప్రస్తావనానామంబునఁ బరఁగను. ఇందు మారిషనకు మార్పఁడు పారిపార్శ్వీకుఁడు నని నామాంతరంబులు గలవు.

ప్రస్తావనాంగములు:—

కథోద్ఘాతాదు లంగములు. ౮

కథోద్ఘాతము ప్రవృత్తకము ప్రయోగాతిశయము అను నిది ప్రస్తావన కంగములు. ఇం దే దైవ నొకటి యుండఁ దగును.

కథోద్ఘాతము:—

గీ. సూత్రధారునిపల్కులఁ జూడఁబడెడు

కథకుఁ బోలినవాక్యంబు గాని దాని

యర్థమును గాని కైకొని యంతఁ బాత్ర

మరుగుదెంచుట యుద్ధాత మగును గథకు. ౯

ఇందులకురత్నావళిలో:— “ద్వీపాంతరమునుండి గాని” యనుసూత్రధారవాక్యమును కైకొని యాగంధరాయణుఁడు ప్రవేశించుటయు, వేదీసంహరములో— “కురురాజునుకులు స్వస్థు లగుదురుగాక” యనుసూత్రధారవాక్యార్థమును గ్రహించి భీముడు ప్రవేశించుటయు ముదాహరణములు. ప్రవృత్తకము:—

కాలసామ్యసూచితపాత్రప్రవేశము ప్రవృత్తకము. ౧౦

సూత్రధారుఁ డొనరించుటులువర్ణనముచే సూచింపఁబడిన యాటుకుసమాన భర్మములు గలపాత్రముయొక్కప్రవేశము ప్రవృత్తక మనఁబడును. ఇందు లకు రూపచరితములో— “నిర్మల మయినచంద్రహాసమును బొంది యుగ్రమైన గాఢరతనము గలదళాకృతిని రాముఁడు నశింపఁ జేసినట్లు వస్త్రాకాలము నణించి బంధుజీవనమును బోషించు శరత్కమయము వచ్చినది” అనుకరత్నాలవర్ణనముచే సూచింపఁబడినరామపాత్రప్రవేశ ముదాహరణము. ప్రయోగాతిశయము:—

నిర్దిష్టపాత్రప్రవేశము ప్రయోగాతిశయము. ౧౧

ఈ, ఇది, ఇతఁడు, అని సూత్రధారునిచే నిర్దేశింపఁబడిన పాత్ర ప్రవేశము ప్రయోగాతిశయము.

ఉదాహ. “ఈదువ్యంతరాణవరెనే” ఇత్యాదికము.

వీధ్యంగము లాముఖ్యాంగములు. ౧౨

ఉద్ధాత్యము అవగిరితము ప్రపంచము త్రిగతము ఫలనము వాక్యేర్పి అధిబలము గండము అవస్థాంధిరము వారిక అనర్హ్యలూపము వ్యాపకము

మృదనము అను నీపదుయూడు బిభ్యంగములును బ్రస్తావనాంగములుగాఁ గూడఁ బరిగణింపఁబడుచున్నవి. కాని యిందుఁ గొన్ని ప్రస్తావనలోని మాత్రధారాది పాత్రములచేతనే కాక తనవాతఁ బ్రవేశించిన కథానాయకాదిపాత్రములచేఁ గూడ నిర్వహింపఁబడినట్లు లక్ష్యంబులఁ గనఁబడుచున్నవి. ఇఁక వీనిని లక్షణంబులు యథాక్రమముగా నరయునది.

ప్రశ్నోత్తరమాల యుద్ధాత్మ్యము. ౧౩

ఉక్తి ప్రత్యక్షిరూపముగా నున్న యిరువుర సంగభాషణ ముద్ధాత్మ్య మనఁబడును.

ఇందులకుఁ బాండవసందంబున.—

ఉ. ఏయది సద్గుణంబగు? సహించుట, యేది పరాధనంబగు? కా?

దాయులకిడు, దుఃఖ మెది? దాస్యము, సౌఖ్యము? శత్రునాశనం,
వేయదిచావు? సుర్వ్యసన, మెయ్యదివంద్యము? మేలునేత, యో
రా! యెవరి ప్లేటింగిరి? విరాటుపురంబున నున్న పాండవుల.

ఉద్దిష్ట కార్యంబు నుపాయాంతరముచే నిర్వహించుట
యవలగితము. ౧౪

దీని కుత్తరరామచరితంబున:—

వనవిహారరూపం బైన సీతయొక్క గర్భవాంఛ జనాపవాదమాలం
బుగ నరణ్యంబున విడిచిపెట్టుటచే నిర్వహింపఁబడినది.

అయుక్తం బగుపరస్పరస్తోత్రము ప్రపంచము. ౧౫

నవ్య పుట్టించునట్టిరువురు మృదుత్వము తప్పినరీతిని బొగడుకొ
నుట ప్రపంచము.

ఇందులకుఁ గర్పూరమంజరిలో:—

“రండ ధర్మపత్ని, మద్యహంసములు, పానీయభోజ్యములు, చర్మ
ఖండము శయ్య, ఇట్టివలధర్మ మెవనికి రమ్యము గాదు” అను ఛైరవానంద
వచన ముదాహరణము

శ్రుతిసామ్యంబున ననేకార్థయోజనందై పూర్వరంగకార్యం
బగునది త్రిగతము. ౧౬

వినవచ్చినకల్పమును బోలికనుబట్టి పెక్కువిధములుగా గ్రహించుట త్రిగ
తమనఁబడు. నటాదనంభాషాం బగు నీది పూర్వరంగమునందుండఁ దగును.

ఎట్లనఁగా:—“క్షుదినఁబడునది మదించినకుమృదలకల్పమై ధీరం
బగుశోకిలనాదమోక్ష లాభంబుననున్న కిన్నరశ్రీలకలమధురాక్షరం బగు
గానమో యగును.” ఇత్యాదికము.

వ్యాజస్తుతి ఫలనము. ౧౭

స్తుతివచనమునలెఁ గన్నడునిందావచనము ఫలనము.

ఇందులకు వేదీసంహారంబున:—

చ. అనుజాల కొజ్జ కర్దునకు నాత్మఁడు జూదపు నేర్పుకాఁడు నీ
తిని గనుకాఁడు లక్ష్మయిలు దీప్తికి చెప్పినవాఁడు ద్రౌపదిం
దనసభ గౌరవింపినయుదాఁడు పాండవనేత యాసుయో
ధను నరయంగ నచ్చితి మతం డెట నుండెనో తెల్పుఁడీ జనుల
వాక్యవినివ ర్తనము వాక్సేళి. ౧౮

అభిప్రాయము సమాప్తము కాకుండఁగ నే మాట మాయుట వాక్సేళి
యనఁబడును.

ఇందుల కుత్తరరామచరితంబున:—

ఉ. నాకనుదోయివెన్నెలపు, నాబ్రతుకుంగడ వీన, నీవ కా
నాకు ద్వితీయదిత్తమపు, నాయొడ లంటుసుధారసంబు నీ
వేకడ యందుఁ బెక్కు లగునిష్ఠపుఁబుల్కుల బుజ్జింది యా
యొకను ముద్దరాళి—నిక నెందుల కాపయిఁ జాలుఁ జెప్పఁగఁ

అన్యోవ్యాధికోష్టి యధిబలము. ౧౯

అభిమానంబున నొకని మాత్ర యొకఁడు గొప్ప చెప్పి కొనుట యధి
బల మనఁబడును. ఇందులకు వేదీసంహారంబున భీమచక్ర్యోధనలమాట లుదా
హరణము.

ప్రస్తుతసంబంధి భిన్నార్థంబునగు సాహసవచనము
గండము. ౨౦

ప్రకృతమునకు సంబంధించిన దయ్యో మఱియొక యర్థముఁ గల్పించి
పఁ జాలి యాకస్మికంబుగ వచ్చినమాట గండ మనఁబడును

ఉత్తర పరితంబున—రాముడు:—

ఈ ప్రీయభాషిణిఁజూచుచు నత్రుడే నిద్రించినచో యేమి (చూచి)
చ. ఇదిగృహలక్ష్మి, శేత్రముల కియ్యది యో నమృతంపునైతి, దీ
నిది యగుతాఁడు దేహమున నిర్మల చందనగంధరేచనం
బి నె శిరంబు మా క్షికిసరేధ్రభుజంబు గల్గెంబునందు, దీ
నిది సకలంబు సహృదము వినించుదయ్యొక మొకం దనహృదమా

ప్రతిహరి—(వచ్చి)దేవా! వచ్చెను వచ్చెను.

రాము—ఎవడు ?

ప్రతి—దేవరయాసన్న పరిచారకుఁ దగుదున్నాఁడు. (అని)

రసోక్తంబున కన్యభావ్యాఖ్యాన మవస్థందితము. ౨౧

సరస్వతిగఁ జెప్పఁబడినమాటకు మఱియొకవిధముగా వ్యాఖ్యానము
చేయుట యవస్థందిత మనఁబడును.

ఉదాహరణము, ఛలితరామమున:—

సీత.—కుమారా! మీరిద్దఁ జయోద్యుతం బోవుదురు గదా! అట్లయినఁ
దత్తురాధీశునకు సమయంబుగ నమస్కరింపుడు.

లవు:—అమ్మా! మేము రాజుల సాశ్రయించి జీవించి దగినదా?

సీత:—మీరే కాదు. భూతలం బంతయు నట్లే.

సోపహాసము నిగూఢార్థము నగు సంభాషణము
సాళిక. ౨౨

అర్థగాంభీర్యము గలనవ్యటాలమాటలు సాళిక యనఁబడును.

ఇట్లనఁగా:—యద్రా రాక్షసంబున :—

శిష్యుడు:—చీ! మూర్ఖా! నీవు మాయాపాథ్యాయునికంటెను మిక్కిలి
ధర్మము లెఱుంగుదువా!

చరుడు:—కొపపదకయ్యో బాపఁడా! అందఱు నన్నియుఁ దెలిసినవారు
కారు. మీగురువు నేదో కొంచె మెఱుంగును. నావంటివాఁడుగూడ
నేదో కొంచె మెఱుంగును.

శిష్యు:—ఓరిమూఁడు! మాయాపాథ్యాయునిసర్వజ్ఞత్వ మపహరించు
యంటివా!

చరు:—అట్లయిన మీయొజ్జ చంద్రుఁ డెవని కిష్టంబుగాఁడో యెఱుంగునా?
శిష్యు:—ఇది తెలిసిననేమి? తెలియకున్న నేమి?

చాణక్యుడు:—సరియే. చంద్రగుప్తునియొడ ననురక్తులు కౌనివారిని దా
నెఱుంగుదు నని వీఁడు తెలిపెను.

అనంబర్థభాషణ మనత్ప్రీతిలాపము. ౨౩

నిద్రకు మదమునకు ఉన్నాదమునకు బాల్యమునకు ననంబర్థప్రలా
పము గూడ విభాష మగుటచే నిది యనంగతి యను వాక్యబోధము
గానేరదు. ఉదాహరణము, ఉన్నాదమునకు—

గీ అగ్నిలోఁ దాన మాడితి నాకసంబుఁ
ద్రాగితిని గొండ మెక్కితిఁ దనివి దీఱ
హరిహరారులు నాత్మత్రు లట్టు లగుట
సృత్య మొకరించుచుంటి నాకేమి కొదవ?

హాస్యలోభకరం బన్యప్రయోజనంబు నగువచనము
వ్యాహారము. ౨౪

నవ్యను ఆనక్షిని బుట్టించున చై వే లోక ప్రయోజనంబు గలిగిన
మాట వ్యాహార మనఁబడు. ఇట్లనఁగా:—మాలినికొన్నిమిత్రంబున లాస్య
ప్రయోగానంతరము మాలినిక వెళ్లఁ బోవుచున్నది.

విదూ—నీ పొకటి మఱచిపోయితిని దాని నుపదేశించెదను. (అని యుపక్రమించినపదవు)

గణదాసుడు—(విదూమఠనిగూర్చి), ఆర్యా! నీ వే మొనఁ గ్రహుభవము గనిపెట్టితి వేమో చెప్పుము.

విదూ—ముందుగా బ్రాహ్మణపూజ చేయఁదగినది. ఆమె యది మఱచి పోయినది. (అందఱు నవ్వుచున్నార) దీనివలన నాయకున కింకను నాయకౌదర్శనలాభము గలిగినది.

గుణదోషవైపరీత్యము మృదవము. ౨౫

గుణము దోషము గాను దోషము గుణము గాను జెప్పఁబడుట మృదవ మనఁబడును. ఉదాహరణము.

గీ. అమయవ్రాతము బలిష్ఠ మగును గ్రోవు
కరణిపోవును దేహంబుబదవు తగ్గఁ
జిత్తముహ్నింగు మతి వికసించుఁ గాన
వేట యాడుట మంచిదే నేమునేల.

పాత్రసూచనాదులు యథాక్రమకృత్యములు. ౨౬

పూర్వోక్తము లగుప్రస్తావనాంగములలో నే చైన నొకదానిచే నూత్రధారుఁ డర్థమును బాత్రమును నూచించుట, యంత నతఁడు నిష్క్రమించుట, పిదపఁ గథాప్రారంభము ననుని క్రమముగా జరుగఁ దగును.

రాజునిదివ్యులు నాయకులు. ౨౭

పూర్వోక్తధీరోదాత్రులగులక్షీతుడు ప్రఖ్యాతమంతుడు కీర్తికాముడు తేజస్వియు నగురాజుని గాని దివ్యుడు గాని నాటకంబున నాయకుఁడు కాఁదగును

ప్రఖ్యాత మాధికారికము. ౨౮

పురాణప్రసిద్ధ మైనయతివృత్తమిందు బ్రధానకథగామంతుఁడగును.

రసనాయకవిరుద్ధంబులు పరిత్యాజ్యంబులు. ౨౯

రసంబునకును నాయకధర్మంబులకును విరుద్ధంబు లగుకల్పవర్ణనాచులు విడువఁదగినవి. లేదా, అట్టివాని కన్యభావము గావించఁ దగును.

ఎట్లనఁగా:—ఉదా. క్రరాశునంబునం దొకనెపంబున వారిసభ విడువఁబడినది. మహావీరచరితంబునందో, రామణునియందలి మైలిచే వారి రామునిఁ జంపవచ్చినట్లును, అంత రాముడు వారిని జంపినట్లును మఱి యొకవిధముగాఁ గల్పించఁబడినది. ఇట్లే కౌవ్య మామూలాగ్గ ముచితపరిగ్రహంబును ననుచితపరిత్యాగంబు గలుగునట్లుగా నూచనీయ దర్శనీయ తస్తుజాతంబును బరిశుద్ధంబు గావించవలయు.

సంధ్యాదివిభజన మవశ్యకరణీయంబు. ౩౦

ప్రధానవృత్తంబునకుఁ దగినట్లుగా నారంభించు లగుపంచాపథలకును సుగుణముగా లీజాను లగునర్థప్రకృతు లైదును విభజింపఁదగును. మఱియు నయ్యాసంధి కనుగుణంబుగ నంగముల నెఱింగి ప్రయోగింపఁదగును. ఇట్లు సంధ్యంగవిభజన మొనరించినపిదప నంకవిష్కంభాదు లిట్లుకావించఁదగును.

అంకవిష్కంభంబులు కార్యనిష్ఠుంబులు. ౩౧

ప్రదర్శనయోగ్యత ననుసరించి నాటకాదియందుఁ గార్యానుగుణంబుగా విష్కంభంబు గాని యంకము గాని రచింపవలెను. అనఁగా నాది నుండియు సరసం బగునస్తువును బ్రదర్శించునెడ మొదలనే యంకంబును, లేదా, రసహీనం బగునస్తువిస్తరము పరిత్యజించి మిగిలినయ పేక్షితవృత్తము ప్రదర్శించునెడ ముందుగా విష్కంభమును రచింపఁదగును. ఇది ప్రథమ ప్రకౌశంబున నిర్వచింపఁబడినది.

ఇక, అంకము:—

సానాప్రయోజన రసాశ్రయంబు బిందువ్యాప్తి పురస్కృతంబు నగుప్రత్యక్షనాయకచరిత మంక మనఁబడును. ౩౨

బహువిధము లైనప్రయోజనంబులు గలప్రధానరసంబున కాధారమై ప్రథమప్రకౌశంబున జెప్పఁబడినవింతువుతోఁగూడినదియు రంగునంబునఁ

బ్రత్యక్షముగఁ జూపఁబడువదియు నగు నాయకునిచరితము యొక మనఁబడును.

అంగిరసపోషణం బిందు సర్వథా ముఖ్య

కర్తవ్యంబు. ౩౩

అనుభావ విభావ వ్యభిచారిభావంబులచేతను రసాంతరస్థాయిచేతను గూడ సంకంబునఁ బ్రధానరసంబు పోషింపఁదగును.

వస్తురసంబులు పరస్పర మవిరుద్ధంబులు

గావలయు. ౩౪

ప్రధానకథకు విచ్ఛేదము గలుగునట్లు విశేషించి రసవర్ణనము గాని రసమునకు బాధ గలుగునట్లుగా విస్తరించి సంస్థాంగములతోఁ గూడినతస్తు వర్ణనంబు గాని చేయఁదగవు.

వీరశృంగారాన్యతరంబు ముఖ్యంబు. ౩౫

వాటకంబున వీరశృంగారములలో శేషైన సౌకరసము ముఖ్యముగా నుండఁదగును. ఇట్లుంటచే నితరరసము లంగముగా నుండవచ్చు నని శుద్ధ మగుచున్నది.

అదృశ్యతంబు నిర్వహణయోగ్యంబు. ౩౬

విశేషించి నిర్వహణ సంధియందు నదృశ్యతరసంబు వర్ణింపఁదగును.

సంగ్రామాదు లప్రదర్శనీయములు. ౩౭

యంధము, దూరప్రయాణము, దూరాభ్యాసము, మరణము, రాజ్యవిప్లవము, దేశోపద్రవము, బలాత్కారము, స్నానానులేపనభోజనములు, సత్ప్రధారణాదులు, అను నివి ప్రవేశకాదులచే నూచింపఁదగును గాని యొకములచేఁ బ్రత్యక్షముగఁ బ్రదర్శింపఁ దగవు.

నాయకవధము సర్వథా త్యాజ్యము. ౩౮

ప్రవేశకాదులచేఁ గూడ నాయకహింస నూచింపఁ దగదు.

అవశ్యక మవర్జనీయము. ౩౯

జైజమును ముఖ్యముగాఁ జెప్పఁదగినదియు నగు నంత మేదియును విడువఁ దగదు.

అంత మేకాహాచరిత్రైకప్రయోజనం బావన్ననాయకం

బలహువాత్రంబు గానోవు. ౪౦

అంతమునం దొక్కనాడు ప్రదర్శింపఁ దగినయొక్కప్రయోజనము వర్ణింపవలయును. అందలికథాంతమునకు నాయకుఁడు గాని నాయక గాని సంబంధించి యుండవలయు. పాత్రములు మూడు గాని నాలుగు గాని యుండవలయు.

అంకాంతేనిర్గమంబు కర్తవ్యంబు. ౪౧

అంకంబుకుఁ దెల్లపాత్రములకు నిష్క్రమణంబు చెప్పవలయును.

అంకంబు ప్రవేశకాది పురస్కృతంబు పతాకాస్థాన

కాంతంబు నై యొప్పు. ౪౨

అంతమున కాయందుఁ బ్రవేశకవిష్కంభాదులలో శేషైన నుండవలయును. రాజోత్సాహము నూచించునట్టిపతాకాస్థానక మంతిమం దుండవలయు. ఇవిధముగా నంకరచలనక్షణ మెఱుంగునది.

ఆపంచాంగ మాదశాంకము నాటకము. ౪౩

వాటకమున కయిదు మొదలుగాఁ బదివఱకు నంకము లుండవచ్చును. ఇది వాటకలక్షణము.

ప్రకరణము:—

ప్రకరణం బుత్పాద్యవృత్తంబు శాంతనాయకంబు

గాఁదగు. ౪౪

ప్రకరణరూపకంబున నితివృత్తము లోకసామాన్య మైనదియుఁ గది ఋద్ధివిరచిత మయినదియుఁ గావలయు. నాయకుఁడు ధీరకాంతులైనయూ

తృప్తిప్రసాదములలో నెవ్వరి యే కాంక్షను. అతడు ధర్మార్థకామ భక్తియందు గావలయు.

నాయిక త్రివిధ. ౪౫

ప్రకరణమందు నాయిక కులజ గాని వేద్య గాని యుభయము గాని కాదగును. ఈనాయికలనుబట్టి ప్రకరణము మూడువిధము లగుచున్నది. శేవలకులజగలది పుష్పదూతికము లేక మాలిమార్దవము. శేవలవేద్య గలది తరంగదత్తము. ఈయిరువురును గలది మృచ్ఛకటికము. ఇందు మృచ్ఛకటిక మువలె గీతవద్యుతకరాదిభూర్తసంకుల మైనది సంకీర్ణమని చెప్పబడును

శేషము నాటకతుల్యము. ౪౬

విశేషవిహితంబుగ విధింపబడినదానికంటె మిగిలిన సంక్లిష్టవేళకర సాక్షాత్తదికసామాన్యలక్షణంబు నాటకంబునకుం బోలెఁ బ్రకరణంబు నకుం గూడ నెఱుంగునది.

భాణము :-

ఏకాంకంబు విలైకపాత్రవర్ణితకల్పితభూర్తచరితంబు

భారతీవృత్తికంబు భాణంబు. ౪౭

భాణంబున నొక్కటియే యంకము. ఇతివృత్తము కల్పితము. అది భూర్తచరితముగా నుండవలయును. తాను గాని యితరులు గాని యనుభవించినదిగా నుండునట్టి యాభూర్తచరితమును సమర్థుడగు విద్యావంతుడు నగుచిటుఁ డనునొక్కపాత్రచే ప్రయోగింపవలయును. ఇందుఁ దలచుచు గా భారతీవృత్తి యుపయోగింపఁదగును.

సంబోధనోక్తిప్రత్యుక్తు లాకాశ భాషితంబులు. ౪౮

ఇం దితరులను విలుచుట యడుగుట వినుట మొదలగునవి “ఓయీ, ఏమంటివి ! ఇటుంటివా ?” యనునట్లు భాషణచతురులచే జరుగఁ దగును.

సాంగముఖనిర్వహణములు లాస్యాంగములు

నుపయోజ్యంబులు. ౪౯

భాణమునందు సాంగముగా ముఖసంధియు నిర్వహణసంధియు లాస్యాంగములు నుపయోగింపఁదగును. * గేయము, పదము, స్థితము, సౌశ్రయము, లిసీనము, పుష్పగండిక, ద్విగూఢకము, త్రిగూఢకము, ఉత్తరగూఢకము, ఉత్తప్రత్యుక్తము, అనునీపదీయును లాస్యాంగములు.

వీరశృంగారములు శౌర్యసౌభాగ్య వర్ణనా

నూచనీయుములు. ౫౦

ఇందు శౌర్యవర్ణనచే వీరరసము గాని సౌభాగ్యవర్ణనచే శృంగార రసముగాని నూచింపఁదగును.

ప్రహసనము:-

భాణతుల్యం బగుప్రహసనంబు త్రివిధంబు. ౫౧

ఇతివృత్తము, ఏకాంకము, ముఖనిర్వహణసంధులు, తదంగములు, లాస్యాంగములు మొదలగువాని నుపయోగించుటయందుఁ బ్రహసనము భాణముతో సమానము. ఇది శుద్ధము, వికృతము, సంకీర్ణము నని మూడు విధము లగుచున్నది. నవ్యపుట్టించునది యగుటచే నిది ప్రహసనమనఁబడును. అందు శుద్ధము:-

పాపండాదివ్యవహారము హాస్యకారివేషభాషాదీకము

నగునది శుద్ధము. ౫౨

కావ్యులు నిర్ద్రుంధులు జాతిమాత్ర బ్రాహ్మణులు మొదలుగాఁ గల చేటి చేట విలులయొక్క వ్యవహారముతోఁ గూడినచై నవ్యపుట్టిం చునట్టి వారివేష భాషాచేష్టలతో నొప్పొచ్చునన్నిది శుద్ధ మనఁబడును. అనగాఁ

* ఈలాస్యాంగములు పదీయ. భరత నాట్యశాస్త్రమునఁ బ్రతిసా దింపబడినవి. దశరూపకంబున వీనినిర్వచనములు లేవు.

కావడంబిప్రాదు లైనవిటచేటులలో నెవ రైనఁ బ్రధాననాయకులుగా నుండఁదగుదురు. ఇందు హాస్యరసము ప్రధానము.

వికృతము:—

విపరీతవేషభాషాదికము వికృతము. ౧౩

కందుకి పండ తాపన వృద్ధులు విట చార భటాదులవేషభాషలు గలిగినవారుగా వర్ణింపఁబడుటచే విపరీతధర్మము గలిగిన యిది వికృత మనఁ బడుచున్నది.

సంకీర్ణము:—

విభ్యంగసంకరము ధూర్తసంకులము సంకీర్ణము. ౧౪

ఇందు ముఖవిద్యతాణ లాస్యంగములే కాక పూర్వము చెప్పఁబడిన యుద్వాత్మకౌదు అగ్రవీభ్యంగములు గూడ నధికముగాఁ జూపఁ దగి యుండుటచే సంకర మయి చోరకీరీపద్మ్యతకాది ధూర్తలతోఁ గూడిన దగుటచే నిది సంకీర్ణమని చెప్పఁబడుచున్నది. సర్వత్ర హాస్యరసమే విస్తరింపఁదగును.

డిమరూపకము:—

ఖ్యాతవృత్తంబు దేవాదిబుడశోద్ధతనాయకంబు చతు

స్పంధి చతురంకంబు నవృత్తిత్రయంబు రాద్రరస

ప్రధానంబు డిమంబు: ౧౫

డిమసంఘాతమువలె నాయకసంఘాతవ్యాపారము గలది యగుటచే నిది డిమ మనఁబడుచున్నది. ఇం దితివృత్తము పురాణేతిహాసప్రసిద్ధ మైనది గావలయు. దేవకిన్నరగంధర్వయక్షరాక్షసభుజగభూతచైతఃపితాచారులు పదునాఱుగురు ధీరోద్ధతనాయకు లుండవలయు. అపమరృసంధి గాక మిగిలిన ముఖాదిసంధులు నాలుగు, నాలుగే యంకములు, శైశవీవృత్తి గాక మిగిలినమాఁడువృత్తులును, ప్రధానంబుగ రాద్రరసంబును విధింపఁ దగును. హాస్యశృంగారములు గాక మిగిలినరసము లంగములుగా నుండఁ

దగును. ఈరసములు మాయేంద్రజాల సంగ్రామ శ్రోధాదృశ్యాదిచేష్టులను దెల్పునవిగా నుండఁదగును.

ప్రస్తావనాదికము నాటకతుల్యము. ౧౬

మిగిలిన ప్రస్తావనాపాత్రప్రవేశాదివాక్యధర్మము నాటకంబునతోం బోలె డిమంబున కరయఁ దగును. సంస్కృతంబునఁగూడఁ ద్రిపురదాహ మనుకొక్కడిమరూపక మున్నట్లు వినఁబడుచున్నది.

వ్యాయోగము:—

ఏకాంకంబు విఖ్యాతచరితంబు ధీరోద్ధతనరనాయకంబు

త్రిసంధికం బశ్చినిమి త్రసంగరంబు డిమతుల్యంబు

వ్యాయోగంబు. ౧౭

ఇందుఁ లెక్కందుఁ పురుషులు కూడుచున్నార గావున నిది వ్యాయోగ మనఁబడు. ఇందొక్కటియే యంకము. ఇతివృత్తము పురాణాది ప్రసిద్ధము. ధీరోద్ధతు లయిన యనేకమానవులు నాయకులు, గర్భావమరృములు గాక మిగిలినమాఁడు సంధులు, స్త్రీనిమి త్రముగాని యుద్ధమున సం దేవలయు. డిమతుల్య మని చెప్పటచే హాస్యశృంగారములు గాక మిగిలిన వీరారు లాఱురసంబులును శైశవీవృత్తి గాక మిగిలిన మాఁడు వృత్తులును వర్ణింపఁ దగు నని తలఁయుచున్నది. మిగిలిన ప్రస్తావనాదులు నాటకంబు నకుం బోలె డినిఁగూడ నెఱుంగునది.

సమవాకారము:—

త్ర్యంకంబు ఖ్యాతవృత్తంబు దేవదానవ ద్వాదశనాయకంబు

వీరరసప్రధానం బనవమరృంబు ప్రత్యంకకపట శృంగార

విద్రవం బ్రహ్మదశనాడికాప్రమాణంబు కించిదాన

నాటకతుల్యంబు సమవాకారంబు. ౧౮

ఇందుఁ బ్రయోజనములు చేలువేఱుగా వెదవల్లఁబడుచున్నవిగావున నిది సమవాకార మగుచున్నది. ఇందు మాఁడే యంకములు. ఇతివృత్తము

నుప్రసన్నమయినది. నాయకులు ప్రసన్నులయిన దేవదావత్రులు పరితేరింతు గురు. వారికి వేఱువేఱుగా సముద్రమనంబున వానుదేవాదులకు పవైతే ప్రయోజనము బుండదగును. ఇందు పీఠరసంబు ముఖ్యము. మిగిలిన యన్ని రసంబులు సంగములగా నుండదగును. అమర్శసంధి గాక మిగిలిన నాలుగుగంధులు నుపయోగింపవలయును. కపటము, శృంగారము, ఉప్పద్రవము ననునవి మూడును బ్రత్యేకము పల్లించదగును. పశుస్వభావముచే గాని శత్రువశంబున గాని దైవవశంబున గాని సంభవించినవలెనను కపట మనబడును. ధర్మార్థకామవర్ణనము శృంగారమనఁబడును. నగరోపరోధము యుద్ధము, అగ్నివాహ్నియలచే సంభవించెడియుపద్రవమును విద్రవ మనఁబడు. మఱియు సమవకారమంతయుఁ బదు నెనిమిది నాడులకొలము ప్రమాణము గలది గావలయు. * నాడి యనఁగా రెండుగడియకొలము. అందుఁ బ్రథమాంశము పంజైండునాడులు, ద్వితీయాంశము నాలుగునాడులు తృతీయాంశము రెండునాడులును బట్టునట్లుగా రచింపవలయు నని నాడీ విభాగ మెఱుంగునది. వీర్యంగములు యథాభాగము గా రచింపదగును. లిందు ప్రతేకము లిందు విధింపఁ దగవనియుఁ బ్రస్తావనాదులు రచింపఁ దగు ననియుఁ దుదివిశేషంబున గ్రహించునది.

వీధి, —

భాణతుల్యంబు త్రయోదశాంగంబు సూచనీయశృం

గారం బేకద్విపాత్ర ప్రయోజ్యంబు వీధి. ౧౯

వీధిపతి నిది యంగములకు మార్గ మగుచున్నది గాని వీధి యనఁబడును. ఇది భాణతుల్య మునుటచే నితివృత్తము కల్పిత మనియు నొక్కటియే యధోక మనియు సాంగము లగుముఖనిర్వహణసంధులు లాస్యంగములు నుపయోగింపఁ దగు ననియు నెఱుంగునది.

మఱియు నుద్ధాత్మకాదులగువీర్యంగములు పదుమూడు నిందుపయోగింపఁ దగును. శైకివృత్తితోఁ గూడినశృంగారరసం లిందు ముఖ్యముగా

* నాడీలక్షణము నాట్యశాస్త్రమునుండి వ్రాయఁబడినది.

నూచింపఁదగును. రసాంతరంబులు గూడ నాచిత్యమున కనుగుణంబుగా నూచింపఁదగును. ఇందొక్కటి గాని రెండు గాని పాత్రములు యథావంధవ ముగా నుండవలయును.

అంశము: —

ఖ్యాతకల్పిత వృత్తంబు ప్రాకృతసరనాయకంబు కరుణరస

ముఖ్యంబు స్త్రీపరిదేవితబహులంబు వాగ్యుద్ధజయ

పజయంబు భాణతుల్యం బుత్పత్తిప్రకాంకంబు. ౬౦

అంశ మనఁగా నాటకాదులలోనిభాగ మగునంక మనికొందు దని. రూపకలక్షణకర్తలు దీని షుక్తవృత్తికాంక మని పేరు పెట్టెడిరి. * ఇందితివృత్తము ప్రఖ్యాతమయినది గాని వికృత మయినది గాని కొనెద్యును. ఇందు నాయకులు ప్రాకృతమనుష్యులు. కరుణరసము ప్రధానము. మిగిలిన వీరాదులు యథాసంధివముగ నుపయోజ్యములు. స్త్రీవిచారము కలదుగా నుపయోగింపఁ దగును. యుద్ధము, అందలిజయపజయములు వాక్పాత్రమన విధింపదగును. మిగిలినసంధులు వానియంగములు భారతీవృత్తి మొదలగు నవి భాణమునకుం బోతే దీనిని విధింపఁదగును.

ఈహామ్యగము: —

మిత్రవృత్తంబు చతురంకంబు త్రిసంధికంబు ధీరోద్ధత

సరదివ్యనాయకప్రతినాయకంబు దివ్యస్త్రీబలాత్మా

రంబు తన్ని మిత్రసంరంభంబు నివారితయు

ద్ధంబు పథహీనం బీహామ్యగంబు. ౬౧

మృగమువలె నలభ్య యగునాయకను నాయకుఁ డిందుఁ గోరుచుండుటచే నిది యాహామ్యగ మనఁబడుచున్నది ఇందు నితివృత్తము ప్రఖ్యాతకల్పిత మిత్రము. అంకములు నాలుగు, గర్భావమర్శములు గాక మిగిలిన

* ఇది భరతాచార్యులమతము. ప్రఖ్యాతవృత్తమునే స్వబుద్ధితే వివరింపఁజలిన దని భవంజయమతము.

మూడు సంఘాలు నుండెదగును. ఇందు ధీరోద్ధతు లయినవరదివ్యులు కా యీకప్రతిపాదకులు గా నుండెదగుదురు. అనఁగా వరుఁడు నాయకుఁడు దివ్యుఁడు ప్రతిపాదకుఁడు గాఁ గాని లేక దివ్యుఁడు వాయకుఁడు వరుఁడు ప్రతిపాదకుఁడు గాఁ గాని యుండవచ్చును. ఇందనురాగము లేనిదివ్యస్త్రి నీ బలాత్కరించుటయననది ముఖ్యము. ఇది నిమిత్తముగా శృంగారాభాస ముండదుఁ బ్రదర్శింపఁ దగు నని తెలియుచున్నది. నాయకానిమిత్తము గా నాయకప్రతిపాదకులకు వైరము వర్ణింపఁదగును. కాని సంగ్రామము కారణాంతరకల్పనయిన నివారింపఁదగును. అయ్యుక్తకారి యగుప్రతిపా దకుఁడు చుంపుటకు దొరకినను వధమాత్రము చేయఁదగదు. "స్త్రీయో గంబున నిందు శృంగారము ముఖ్యముగాఁ దగినను ప్రతిపాదకకారణంబున పేరారులు గూడఁ బ్రధానాంగములు గాఁదగు నని యెఱుంగునది. మిగిలి నవిషయంబులందు వ్యాయోగమునకుఁ జోరె దీనికిని లక్షణం జతయునది" అని భరతాచార్యముతము.

ఇఁక సంక్షిప్తరూపకంబులలో నాటిక యొక్కటియే రచింపఁ దగు ననుతలంపుతో భరతాచార్యుఁడును ధనంజయుఁడును గూడఁ బ్రాకరణ లక్షణసందర్భంబున వివరించిననాటికాలక్షణ విట్టరయునది.

నాటిక:—

ఉత్పాద్యవృత్తంబు చతురంగంబు లలితనాయకంబు

శృంగార ప్రధానంబు నాటిక. ౬౨

ఇం దితివృత్తము కల్పితము. నాలుగే యంకములు. ధీరలలితుఁడైన రాజా నాయకుఁడు. శృంగారరసంబు ముఖ్యము - దీనిచే సాంగం బగు కైశీన్ద్రస్త్రి యిం దుపయోగింపఁ దగు నని యెఱుంగునది.

దేవీప్రతిబంధాంతరితతాదృశముగ్ధనాయకానురాగంబు

తదంగీకృతనాయకసమాగమంబు నిందు

ముఖ్య వర్ణములు. ౬౩

దేవి యనుటచే నాయకునకు క్రమశ్చక్రపలసంభాతయుఁ బ్రకల్పయు నగుశ్చేష్టభార్య గలిగి యుండవలయు ననియు, దాదృశముగ్ధనాయక య

నుటచే, జూయకుఁడు గోపయన్న నాయక యు క్రమరాజవంశసంఘాత యగు శస్యకగా నుండఁ దగు ననియు, దత్తప్రియభాంధారికం బగుతదమరాగ మనుటచే నాయక యేదో యొకకారణంబున దేవి కాన్మనఁ దినియై యుం డవలయు ననియు నక్కరణంబుననే దానియనురాగమున కెడ నెడ విన్న ములు సంభవించుచున్నట్లుగా వర్ణింపఁ దగు ననియు నెఱుంగునది. మఱి యుఁ దుడ కౌదేవిచే నాయకానాయకుల సమాగమ మంగీకరింపఁబడి నట్లుగా వర్ణించుటయు ముఖ్యవిషయము. దీనింబట్టి యే స్త్రీప్రధానమయిన యీరూపకమునకు నాటికయను స్త్రీలింగనామ ముదిత మగుచున్నది. మిగి లిన సంస్థిప్రవేశక ప్రస్తావనాదులు ప్రకరణంబునకుం జోరె దీనికిఁ గూడ నరయునది.*

ఇఁక దశరూపకంబునకేవలబడక పోయినను, ఈ సందర్భమునకే త్రోటకము నాట్యరాసకము నను నుపరూపకంబులు రెంటికి నిం దధికముగా లక్షణము నిర్వచింపఁబడుచున్నది.

త్రోటకము:—

అనాటకంబు త్రోటకంబు. ౬౪

లక్షణంబున నాటకభిన్నమై నాటకసదృశ మైనది త్రోటకము నాటకు. అనఁగా నయిదుగాని యేడుగాని యేనిమిదిగాని తొమ్మిది గాని యంకములు భూతమే యుండవలయు ననునయిమంబునను, ప్రత్యేకము విదూషకుఁ డుండవలయు ననునయిమంబున నీవిద్యేభేదము నొందుచున్న త్రోటకము మిగిలినయెల్లలక్షణంబుల నాటకంబును బోలుచున్నది. ప్రత్యేక విదూషకం బనుటచే నీరును శృంగారము ప్రధానమని యెఱుంగునది. వీర వసాన్యను లంగములు. మఱియుఁ బైవిశేషణంబు ప్రాంతాభిప్రాయంబు

* ఈనాటికాలక్షణ మొండఁకొన్ని నాటికలు రచియించిన నొక్క విధముగానే యుండఁదగినట్లుగానున్నది. కాని కొన్ని ప్రాచీననాటికలయందీ లక్షణము సరిగా నుపన్యాయంపదు.

గాత నే నైన నొకయంకములో విమానమఁడు లేకున్నను దోపము గాఁడు.
ఏతాద్యశం బగుతోటకమునకు విక్రమార్కశియమే యుదాహరణము.
నాట్యరాసకము:—

ఉత్పాద్యవృత్తం బేకాఙ్కం బుదాత్తనాయకంబు వాసక
సజ్జికావీరమర్దనాయకానవోయంబు సహస్యశృంగా
రంబు భాణతుల్యంబు నాట్యరాసకంబు. ౬౫

ఇం దితివృత్తము కల్పితము. ఒక్కటియే యంకము. స్థితాక్షుఁడు
నాయకుఁడు. వాసకసజ్జికానాయక. వీరమర్దన నాయకసహాయుఁడు. శృం
గారరసము ప్రధానము. హాస్యరస మంగము. మిగిలినసంధిప్రస్తావనాలా
స్యాంగములు భాణంబునకుం బోలే దీనికిని విధించవగును.

ఇది ఆంధ్రదశరూపకం బనుద్యశ్యకౌన్యకాననంబున
రూపకప్రకాశ మనుత్యశియప్రకరణము.

ఆంధ్రదశరూపకము.

చతుర్థప్రకరణము.

— రసప్రకాశము. —

రూపకలక్షణానంతర మింక రసభేదము ప్రతిపాదించఁబడుచున్నది.
రససామాన్యలక్షణము :—

గీ. బహువిధవిభావముఖ్యభావములచేతఁ
బ్రబలి యాస్వాదగోచరత్వమును జెందు
నట్టిరతిహాసశోభయాది యైవ
స్థాయిభావము రస మని తలఁపఁబడును. ౧

నత్యవూలలక్షణంబులు ననేకవిధంబులు నగువిభావానభావసాత్త్వి
కస్యభిచారిభావంబులచేఁ బ్రకటింపఁబడినదై యాస్వాదయోగ్యతను జెందు
నట్టిరత్నాదిరూప మైవస్థాయిభావము రసము. చూచువారియొక్కయు విను
వారియొక్కయు హృదయంబుల నంటి యున్న రతిహాసాదికము స్థాయి
యనఁబడును. ఈ రసంబుననే సామాజికమత రసీకలనియుఁ గావ్యమునకు
రసవంత మనియు వ్యవహారము గలుగుచున్నది.

విభావము:—

భావహేమకం బగువిభావము ద్వివిధము. ౨

విశేషంబు గ రతిహాసాదులను గలిగించునది విభావ మని చెప్పఁబ
డును. అనఁగా :—ఇతఁ డిట్టివాఁడు, ఇది యిట్టిది యని కావ్యంబుల విశేష

విహితంబుగ వర్తింపఁ బడినయభిమతం బగునాయికానాయకదేశకాలాదిక
మే విభావ మనియెఱుంగునది. ఇది రసభుజనకుఁ గారణ మగుచున్నది. స్థా
యిభావమును బోషించు నది యాలంబనము, ఉద్దీపనము నని రెండు విధ
ము లగుచున్నది. శృంగారంబున నాయికానాయకులు, రోద్రంబున
శత్రువు, భయోనకంబున శార్దూలాదికమును, ఆలంబనము. ఉద్యానమల
యానిలచంద్రాదికముద్దీపనము. ఇట్లే యూహించుకొనునది. ఇం దాలంబన
విభావమునకు విక్రమార్కయంబున—

ఉ. మారశరాకరంబు మధుమాసమై కాంతు లొనంగురాకొ శృం
గారరసాకరం డయినకంటఁడొ దీని సృజించె. గాక సం
సారసుఖానభీష్టమతి ఛాందసుఁ దైవపురాణభావనం
దీరుచిరాంగ సౌమ్యము నెట్లొనరింప సమర్థుఁ డయ్యెడిక?

ఉద్దీపనవిభావమునకు:—

గీ. మృదులశిలధవళచంద్రిక నొసంగి
వెండితీగలఁ గేరుచునుండుతపసు
కరము అనుకమిృతూండ్రపంజరమునందు
జగము విలసిల్ల నుదయించెఁ జందరుండు.

భావనంనూచకం బగువికార మనుభావము. 3

సామాజికలకు రతిహాసాదిస్థాయిభావములను జ్ఞప్తికిఁ జెచ్చుకటాక్ష
భువాక్షేపాదికం బగువికార మనుభావము. ఇది రసమునకుఁ గార్యము
గాఁదగును గాని భావనంనూచకం బగువికార మనుట లోకీకరమంబు నుద్దీ
శించిన దగుటచే ననుభావము గూడ నిందు రసమును బోషించఁ గారణమై
యగు నని యెఱుంగునది. కావున, రసమునకుఁ గారణకార్యంబు లగునీరెం
డును సమావధర్మము లగుటచే వీనికి వేఱువేఱుగా లక్షణం బనుపయోగ
మని కొందఱ మతము.

అనుభావమునకు మదీయప్రతిష్ఠాకాంతనమన.

ఈ పలుకును భావగర్భితపుఁబల్కులు, భావజగర్భితపుఁబా
వులఁ బలువుక గటాక్షములపోడిమి, భావము భావజాండు లోఁ
గలదిఱునపు నత్వం, దమి గల్గినదిహ్నుము లిట్లు దోష నీ
తలఁపు ఫలంబు గాంచక వృథా చనునీయెఱింగింపు నీ న్నికక.

భావము నత్వజనితం బగుట సాత్త్వికంబు నాఁబడు. 4

రామాది నాయకులను శదుగృహులను గావ్యంబులఁ జదివి యనుభవించు
చుటచేఁ గాని నటులయందుఁ బ్రత్యక్షముగఁ జూచి యనుభవించుటచేఁ
గాని పైకి వచ్చినవానవా(సంస్కార)రూపం బగు సామాజికలను
వికారము భావ మని చెప్పఁబడును. “రసములను తెలియఁ జేయునది
గాని కవిహృదయగతాభిప్రాయంబుఁ తెలియఁ జేయునది గాని భావమని
చెప్పఁబడును” అను లక్షణంబు గావ్యంబులందు నభినయంబునందును వర్తిం
చుభావకబద్ధమునకు గతి కల్పించుట కని యెఱుంగునది. పూర్వోక్తభావమే
నత్వమువలనఁ బుట్టిన దగుటచే సాత్త్వికభావ మనఁబడుచున్నది. ఇతరు
లనుఖనుగళుములను భావించుటయందు మిక్కిలి యనుకూలముగా నున్న
యంతోకరణవృత్తి నత్వ మనఁబడు. ఇది మనస్సు నిశ్చలముగా నుండుట
వలన జనించును. భేదము వచ్చినపుడు కన్నీరును, హృదయ వచ్చినపుడు
గగుచ్చాటును గలుగుటయే సమాపీతవి త్రతయొక్కనత్వము. దీనివలనఁ
బుట్టినవి సాత్త్వికములు. అవియే భావములు. వానివలన జనించిన వగుటచే
స్వేచ్ఛాశుశోమాంచాదులు గూడ భావము లగుచున్నవి. ఇవి రతిహాసాను
లను జ్ఞప్తికిఁ జెచ్చునవి యగుటచే ననుభావంబు అని కూడఁ జెప్పఁ
బడును.

స్తంభాదులు సాత్త్వికభావములు. 5

స్తంభము శోమాంచము ప్రయము స్వేదము వైవర్ణ్యము కంపము
ఆశ్రువు వైస్వర్ణ్యము అనునవిమిదియు సాత్త్వికభావములు. స్తంభ మనఁ

గా విశ్వేష్టముగా నుండుట. ప్రళయ మనఁగా స్ఫూతి తప్పట. తైస్వర్య మనఁగా గదగదస్వరము పడుట. ఇతరము స్పష్టము, సాత్త్వికభావములకు. ఈ. కంపము ప్రత్యేమేనఁ బులకం వొడమెన్, మొగముం జెనురై, బాష్పంతుఁగఁబులుం దోలుగఁ, బల్కులకున్ దడపుటై, మాతొర మ్యంతుళిరీరకోభి, మెయి న్రూన్పడెఁ, చెల్లి యొకింత దప్పె, నచ్చుంపకగంధి, కింకఁ బయి జా గొననింపక పాము మిత్రమా !.

నిర్వేదాదులు వ్యభిచారిభావములు. ౬

సమద్రంబునఁ దరంగంబులు త్రుట్టుచు నణఁగుచు నున్నచేరత్యాదికం బగుస్థాయియందుఁ బుట్టుచు నణఁగుచు సంచరించు చున్నచిత్తవికార రూపంబు లగునిర్వేదాదులే వ్యభిచారిభావములని చెప్పఁబడును. నిర్వేదము గ్లానిశంక శ్రమయు భృతి జడత్వము హర్షము తైస్వర్యము ఉగ్రత్వము చింత త్రాసము ఈర్ష్య ఆమర్షము గర్హము స్ఫూతి మరణము మదము సుప్తము నిద్ర విబోధము రీడ ఆపస్మార్థము మోహము మతి అలసత్వము అనేగము తర్కము అపహేళ్య వ్యాధిఉన్మాదము ఉక్కుకత్వము చాపలము వివాదము అను నీమప్పదిమూఁడును వ్యభిచారిభావములు.

స్వనింద నిర్వేదము. ౭

అభిమతము నెఱవేఱక పోవుట, యశభము, తత్త్వజ్ఞానము మొదలగు చానివలనఁ దన్నుఁ దా నిందించికొనుట నిర్వేదము. ఇందు విచారము కన్నీరు నిట్టూర్పు మొదలగువి జనించును. శృంగారనిర్వేదమునకు మదీయ ప్రతిజ్ఞాకాంతనమనున.

ఈ. అక్కటా! వెట్టిబుద్ధిమెయి నందనిపండ్లకు నల్లు సాఁచిన ట్టకుడువీరుఁ గోరి హృదయాత్రికిఁ జిక్కిరి మాదుబారికిం దక్కిరిఁ గాక కల్లనొకొ తక్కునవోములు సోఁచినట్టిసా శక్కునలాభి మింక నుఖ మేదినయీబ్రుమ కేల యాద్యఁగన్ !.

ఇట్లే విభావానుభావసాంకాశంగభేదంబున ననేకవిధం బగునిర్వేదము నెల్లరసంబులందు ను సందర్శించింతంబుగ నూహించుకొనునది.

బలహీనత గ్లాని. ౮

రతికోకాదులవలని యాయాసము దప్పిక అఁకలి మొదలగువాని వలనఁ గలగు బలహీనస్వము గ్లాని యనఁబడును. ఇందు రూపుమాటుట చూడఁట అనుత్యాసము మొదలగువి జనించును. కరుణగ్లానికి మదీయోత్తరరామదరితంబున.

తమన—ఇదిగో నీత గోదావరీప్రవాదమునుండి బయలువెడలి—

గీ. చిక్కి కడుఁ చెల్లచేదవట్టిచెక్కు లలన
వదనమందు శిశోజముల్ చెదరి పడఁగఁ
గరుణరసమూర్తియో మేను గలవియోగ
బాధయో యన నడవికివచ్చుచుం డె.
శేషము నిర్వేదమునకు వలె నే యూహించుకొనునని.

అనర్థప్రతిభ శంక. ౯

పరకార్యమునఁ గాని స్వదుర్మయముచేఁ గాని యనిష్టము నూహించుట శంక. ఇందు విచార కంప పెద్దస్వరస్వకర్మయోమలు జనించును, స్వదుర్మయశంకకు మదీయ వీరచరితమున—

గీ. తాటకను జంపిహిందిది తాటకీయు
నెవఁడు గిరిఁ బోలుమాడిను నెగురఁ గొట్టె
గడ్డిపోఁదగఁ గడుదవ్వు, ఘనఁడు రాజ
పుత్రుఁ డాతండు నామనంబును దహించు.
ఇట్లే యితర మాహ్యము.

భేదము శ్రమము. ౧౦

యానంబునఁ గాని రత్యాదికంబునఁ గాని కలుగునాయాసము శ్రమ మనఁబడు. ఇందు స్వేదము మర్దనము మొదలగువి కలుగును.

భార్యాయాసమునకు మనీయోత్తరచరిత్రమునః—

రాముడు—దేవీ! యెట్లు మఱచి పోవుచును!

మ. గమనాయాసముచేత మదమృదులాకారప్రముగ్ధులై

తమకంబున్ బిగి గల్గుకాగిగులచేతన్ దత్తసంవాహనా

ఖ్యములై మ్మానమృతాశదుర్బలములై కన్పట్టతస్యంగమున్

తమి నాటొమ్మునఁ జేర్చి నీ వెచట నిద్రం బొంది తాన్ బిడి.

సంతోషము ధృతి. ౧౧

జ్ఞానముచేత గాని శక్తిచేత గాని కలుగుసౌఖ్యకరం బగుసంతోషము ధృతి యనబడు.

జ్ఞానధృతికి భర్తృహరిశతకంబున. —

చ. నీరీర గని నీవు సంతసముఁ జెందుచునుంటివి మేము వల్మలం

బరములఁ బొంగుచుంటిమి సమానమె మోదము నీకు మాకు డె

ప్పరముగ నెవ్వఁ డాసపడు వాడు దర్శింపఁడు? గాని తృప్తిచే

బరఁగినచో మనంబు ధనవంతుఁ డెకండు దర్శింపఁ డెవ్వఁడో?

అప్రతిష్ఠిత జడత. ౧౨

ఇష్టదర్శనంబునను, అనిష్టశ్రవణంబునను గలిగిన యచిక్వాసము లేక యజ్ఞానము జడత్వము. ఇందు ఆపృష్టాటలు లేనిచాత్ర డిశరక్యండుట ఉపేక్ష మొదలగునవి జనించును.

అనిష్ట శ్రవణంబున కుదాత్తరాఘవమున. —

రాక్షసుడు—ఖరదూషణ త్రికంకులు నాయకులుగాఁ గలయీనుచున్న

స్వము నెవఁడు సంహరించెను?

ద్వితీయుడు—ధనుర్ధరుం డగురామసౌతుకుడు.

ప్రథముడు—ఒక్కఁడే చంపెనా?

ద్వితీ—చూడక యెవఁడు నమ్మెను? ఒక్కసారి యీ రణాంగణంబు చూడుము. ఇత్యాదులు.

ప్రసత్తి హర్షము. ౧౩

ప్రియజనదర్శనము పుత్రజననము మొదలగువానివలన జనించుచిత్తప్రసాదము హర్ష మనఁబడు. ఇం దానందహృష్టస్వీకారములు జనించును.

పుత్రా లింగనహర్ష మునకు మనీయోత్తరచరిత్రమున. —

గీ. కమలకుట్టులగర్భపత్రములఁ బోలి

మాంసశీమ మస్మణము సుకుమార మగుచుఁ

జందనముఁ జందుచునిఁ బోలుచలవ గలుగు

నీమకాగిరి సుఖమును నెరపు వాకు.

నిరుత్సాహత దైన్యము. ౧౪

లేని అవమానము మొదలగువానివలన గలుగు మనోబేదనము దైన్య మవఁబడును. ఇందుఁ గృశించుట మాలిన్యము మొదలైనవి జనించును. ఇంచులకుఁ బాటువు. —

ఉ. బాల్కండు తెల్పకుండె సుఖవార్తయు, మంచము పెట్టె నంధకన్

గాలము డీటుటన్ మగఁడు, గాలికఁగూలెను గొంప, మేఘముల్

గ్రాలుచునుండి నింగి, నొకకొ సయినంగనరాదు, నిడుచూ

లా లయి యుండెఁ గోడ, లెటు లయ్యెడునం చొకకాంత చింతిలన్.

చండత్వ ముగ్రత్వము. ౧౫

అపరాధము క్రూర్యము దుస్వృణము మొదలగు వానివలన గలుగు చెడ్డతన ముగ్రత్వ మనఁబడు. ఇందు స్వేద కిరణకంప తర్జన తాడనాదులు జనించును, ఇందులకు మదీయవీరచరిత్రమున. —

చ. ఇరుపదియొక్కసారి యొకఁడే మగవ్రతున్ మిగల్గునంధ భూ

వరుల నధింపి కౌల్య లగువారలరక్తమునన్ మునింగి యా

దరమున దర్పణం బొసఁగి తండ్రికిఁ, గోపము డిందినట్టి నా

చరితము బాహువీర్యమును కౌర్య మెఱుంగెనె పర్యధూరితుల్ !.

తదేశధ్యానము చింత. ౧౬

కోరివపస్తుత్ర లభింపకపోవుటచే బానికై యొక్కరీతిగానే తలంచు చుండుట చింత యవబడును. ఇందుఁ బరితాపకాన్యతాశ్వాసాదులు జనించును. ఇందుల కుదాహరణము. —

చ. అరయఁగ నాణిముత్రముల నాజికిఁ బిల్చెడియ్యననిందు లి
య్యురమున హరధూపణత సొందఁగ బాలమ్మ బాళివాళిసం
దరవలయాతిరమ్యకరతామరగంబున మోముఁజీర్చి యో
సరనిజనేత్ర! యేమహితజన్మఁ దలంచుచు మంటిచే మదిన్!

చిత్తత్రోభము త్రాసము. ౧౭

అకస్మికభయజనకంబు లగుగర్భితాదులచేఁ గలుగు మనోవైకల్యము త్రాసము. ఇందుకర్మంపాదులు జనించును. ఇందులకు మాఘంబున. —

గీ. కాలికిని జేప తగులఁగాఁ గాతరమున
నులికిపడి నీరు పెడతె నియ్యునిద యహహా!
కారణము లేక యతిభీతిఁ గాంతు రతివ
లే మనఁగ వచ్చుఁ దగి వంతహేతు వున్న?

పరోత్కర్షణానమాన మనూయ. ౧౮

ఇతరులశ్రేయస్సును జూచి యోర్వలేమి యహూయ. ఇందు పోషకీక్రొధము అవజ్ఞ మొదలగునవిజనించును. ఇందులకు మదీయవీరచరితంబున. —

చ. కనుఁగొన మాట పోవుటయే కౌని ఫలంబు గనం దతండు ధూ
తనయను బెండ్లియాడెను మదంబున దుక్కరితుండు రాముఁ డ
మృనుజునకున్ లభించునరమానినీతోడియ్యకంబు మానఘున్
దనయనమానమున్ దలఁచి తా దళకంధరుఁ డెట్లు లోల్చెడిన్!

స్థిరకోప మమృతము. ౧౯

ఇతరు లానరందినవరాళవాద్యులచే జనించి స్థిరపడి తమస్థిరకోప మమృత మనబడును. ఇందు శ్వేదశిరగఁపతర్జనాదులు భుట్టును. ఇందులకు మదీయవీరచరితంబున. —

గీ. పరమపాపన మైనమీషలుకు విని
పాపమున కొక్కనిప్పుట్టిఁ బడయువాడఁ
గాని విడువఁగఁ బాల నిక్కాలమందు
వచ్చుకిలార! నాదుశత్రువరంబు.

అభిజనాదిమదము గర్వము. ౨౦

సర్వంశజనము సొందర్యము సంపద మొదలగువానిచేఁ గలిగినమ దమే గర్వము. ఇందుజ్ఞ ద్వేషము మొదలైనవి జనించును. ఇందులకు, మదీయమహావీరచరితంబున. —

గీ. మానియో విడుడో యెవ్వఁడైన నేమి?
రాచదానవు మఱి శేల? రఘుకులంబు
వాడ నే నీతపఃశీర్తి బాహుదర్శ
గర్వితుని సత్కరింపఁగఁ గడఁగువాడ.

అనుభూతవిషయవిజ్ఞానము నష్టతి. ౨౧

పోలికచే గాని విచారముచే గాని మిత్రాదిదర్శనంబునఁ గాని తా ననుభవించినవిషయము జ్ఞ ప్తికివచ్చుటయే నష్టతి. ఎట్లనఁగా :—మదీయోత్తరచరితంబున. —

జనకుఁడు :—హా! కష్టము కష్టము! ఈమెయే కావల్య.
చ. ఇరువురు నేలుగాఁ బతియు నీసరియొకా దమగు ప్రభావజా
దరకలహంబు సొండ్లియల తప్పను శిష్యుచునృత్రు నాకు నా
యిరువురకన్నయేని ముదమేని పదంపడి నాయుధీన మా
స్మరణము చాలఁబాలు మది నుండుచు నందెను దానిఁ దలృగఁగా.

మరణ ముద్యోగమాత్రసంధనీయము. ౨౨

అనుభవప్రపంచముచే మరణభావము ప్రధానపాత్రములకుఁ గల్గించుట యనుచితము గావునఁ దక్షిణియత్తు ము నూచించినఁ జాలాను. ఎట్లు నఁగా :— మదీయప్రతిష్ఠాశాంకనంబున :—

చ. మనసున కెక్కినట్టి నవమృదుఁ డాపలమేర జీవనంబునకు నిదాన మైతురుభూవరుకూర్చికి దూర మైనవా మనుగడగాండుభాగ్య మవమానము గాక మఱిమి కల్లఁ గావున నిఁక నీరొ నివా పుఖతూర్తి మార్గము గాఁగఁ జూచెదన్.

ఇఁకనో దుష్టసంహారఫలంబు లగురామాయణాదులయందుఁ బాటకారావణాదిమరణము యథేచ్ఛముగా వర్ణింపఁదగును.

మదిరాదికృతం బగుహర్షోత్కర్షము మదము. ౨౩
మద్యపానాదులచేఁ గలిగినందుతోఁపత్రికమును మద మనఁబడును. ఇందు మాటలకడఁబాటు ప్రేలుట తూటనడక మొద లయినవి జనించును.

నిదానముఁద్రేకము ను ప్తి. ౨౪

ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు మాత్ర మిం దుండును.

మనస్సమ్మోలనము నిద్ర. ౨౫

చింతాలస్యత్రమాదులచే మనసు నిమోలన మగుటయే నిద్ర. ఇండావులింత ఒడలివిలుపు పలనీంత మొర లగునవి జనించును.

చేతనావాప్తి విబోధము. ౨౬

మేలుకొనుటయే విబోధము. అవులింత కన్నులు నలుపుట మొదలగు నవి దీనిగుణములు.

మనస్సంకోచము వ్రీడ. ౨౭

నూతనానురాగము ప్రోక్తము దుష్ప్రసవము పీనదశ మొదలగు వానిచే నిది జనించును. అవయవములను ముఱుగుపఱుచుకొనుట మొగము

వంచుకొనుట తెల తెలపోవుటః పీనస్వరముతో మాటలాడుట మొదలగు నవి దీనిచేష్టలు. ఇందులకు మదీయసత్వకీర్తిలో.

గీ. ఎదురుగాఁ బల్క నిగ్గుచే తెదయఁ గాని,
నాదుపల్లంబు విని విలువవు నవ్వ
నన్నుఁ గన్నారఁగాఁ జూడ కన్నదీని
దృష్టి నాపటమే కన నిట్టచును.

ఆవేశ మవస్థారము. ౨౮

గ్రహము దుగ్ధము మొద లగువానిచే జనింది శరీరమును దపింపఁ జేయువావేశ మవస్థార మనఁబడును. క్రిందఁ బడిపోవుట పాఁకు చెనుట నురుగుగ్రక్కట మొద లంబునవి దీనిచేష్టలు.

విదితత్ర మోహము. ౨౯

భీతిదుఃఖావేశాదులచే మనసు చెడి యుండుట మోహము. అజ్ఞానము ప్రాంతి కలఁత మొరలగునవి దీనిగుణములు. దీనికి మదియో త్తరచరితమున-
ను. తరుణి ! యేమిది దుఃఖమో పుఖమో నిద్రాసౌఖ్యమో మోహమో గరళవ్యాపనమో మదంబో యెఱుంగఁగా రాదు నీ దైన్యాచారంభంబున నింద్రియంబులను జే బంపించు చ్చాన్యార్థియో తరచైతన్యము సంపదించి ముద మందం జేయు నా కియ్యోడక.

తత్త్వనిశ్చయము మతి. ౩౦

గుణపదేశంబునను శాస్త్రోద్దయకంబునను నిజ మయిన యర్థము తెలింగి నిశ్చయించుటయే మతి. ఇందులకుఁ గిరాతార్జునీయమునః—

గీ. కొరి తొందరపడి చేయఁ కూడ తెట్టి
పనియు నవివేక మెల్లయావదల కిల్లు
తగ విమర్శించి చేయువాతనిఁ దమంత
ధన్యగుణబద్ధ లగుసంపదలు తరించు.

శ్రమాదిజం బగుమాంద్య మాలస్యము: 30.

శ్రమ గర్భభారము నిర్వాహకత్వము మొదలుగాఁ గలవానివలన జనించుపాలుమాలదనము మాంద్య మనబడును. వినుగు అప్రతిక ఊర వుండుట మొదలైనవి దీనిగుణములు. ఇందుల కుదాహరణము:—

గీ. గర్భభారమున వలస యోకంబుకంటి
యింత నడయాడ నొల్ల దెన్నెని యడుగ
నెట్లులో పల్కు నొక్కమా తెంతనేత్ర
సూరకయ మాదుమండుట కుత్సహించు.

సంభ్రమ మావేగము. 31

అనిష్టదర్శనశ్రవణాదులవలనఁ గాని రాజవిద్రవాదులవలనఁ గాని యన్ని వాతాతప వర్షాదులభయంతులవలనఁ గాని దుష్టవృత్తాదిదర్శనంబునఁ గాని యిష్టప్రాప్తిచేఁ గాని జనించునట్టి సంభ్రమ మావేగ మనబడును. భయ స్తంభకంపాదులు దీనిగుణములు.

ఇం దిష్టప్రాప్తికి మదీయవీరచరితంబున:—

గీ. రాను రఘువంశహేమ! రారమ్మ రమ్మ!
మార్దమున ముద్దు గొనియొడ ముదముతోడఁ
గొఱిలించెద మది నిన్నుఁ గట్టికొనెదఁ
గాక మ్రొక్కెద నీపొదకమలములకు.

సంశయాలోచనము తరక్మము. 32

సంశేపామచేఁ దెట్లవిధముల సూహించుట తరక్మము. కనుహము లాడించుట తల యూఁపుట మొదలైనవి దీనిగుణములు.

ఇందుల కుదాహరణము. రాముడు:—

గీ. భరతులోభింబాకైకచాపలము కాక
యింతపని పుటుటకు హేతు వేది? యట!

యనుఁగూడఁ దమ్ముఁడతం దామె యనుఁగుఁడల్లి
వారి నవరాధు దైవ శూర్యుచే నిట్లు.

వికారగోపన మవహిత. 33

అజ్ఞాదులచే వర్షాదివికారములను గప్పిత్రయ్యట యవహిత యనఁ బడును. ఇందులకుఁ గుమారసంభవమున:—

గీ. తొడిచాటున నిల్చి యెంతయును బ్రీతి
నమరమునిపల్కులను వీను లార వినియె
గిరిజ తలపంచికొని లీలఁ గలఁగొనుజ
తేజమందలిశేఖలు లెక్కపెట్టు.

సన్నిపాతాదికము వ్యాధి. 34

సన్నిపాతస్వరూపు లగురోగములకు వ్యాధి యని పేరు. వాని కిండ్లుఁ బ్రసక్తితేదు గాన విప్రయోగాదులవలన జనించు సంకాపమే యిందు వ్యాధి యని గ్రహింపఁ దగును.

చిత్తవిభ్రమ మున్మాదము. 35

విరహసన్నిపాతాదులచేఁ గలుగు చిత్తభ్రాంఠియే యున్మాదము. ఇందుఁబాడుట యెద్దుట నవ్వుట ప్రేలుట మొదలైనవి జనించును.

విరహోన్మాదమునకు మదీయసత్వగీర్తిలో:—

గీ. ఓయశోకమహీజమా! యీయడవిని
భవ్యవృక్షనవ్వరక్తైష్టపాదయైవ
నానతిమణిఁ గంటితే నాకుఁ దెల్పి
నన్న శోకునిఁ గాఁ తేనీ పున్నె మొందు.

ఉత్సాహభంగము విపాదము. 36

తలఁచినపని కాకపోవుటచే నుత్సాహ ముడుగుటయే విపాదము. ఇం దుచ్చాసనిశ్చాసాదు లుదయించును.

ఇందులకు మదీయవీరచరితమున-రాక్షసుడు.—అకటా! తాటా!
నట నానపకాయలు మునుగుచు తాలు తేలుచు నున్నవి.

గీ. నేడె దశముఖులేజంటు నెలవుదప్పెఁ
గుఱ్ఱమానినీ యొవరించె గొప్పకీడు
బంధుజనహింస నాకంటఁ బడెను సత్త్వ
హీనుడను దెడవాడ నించేమి దిక్కు?

కాలాక్షమత్స్య మాత్స్యకృము. 3౨

తనకోక యెప్పుడు నెలవేలు నని కాలయాపనము సహింపకుండు
అయే యాత్మకృము. ఇందు విభ్రమస్వీకృత హృదయతాపాదులు జనిం
చును. ఇందులకుఁ గుమారపంథివిమున.—

గీ. అద్దమునఁ జూచికొని తరతుంగళోభ
నాత్రపడుచుండెఁ బాల్వరి హయనిఁ తేరఁ
గాంతనీం గారమునకుఁ జక్కనిఫలంబు
కొంకుఁ డనురక్తిఁ గన్నారఁ గనుట గాదె?

అననస్తితి చాపలము. 3౩

రాగజ్యేష మాత్స్యర్యాదులనలనఁ గలుగు నస్త్రైర్యమే చాపలము. ఇం
చు భర్తృసహాయవ్యవస్థచందరజాదులు జనించును. ఇందుల కుత్తరరా
మచరితమున.—

(తెరలో) ఓరీ చపలా! అమహారాజున కెదురురాజు లెక్కడ!
గలవు.—చీ! చీ! పోనిమ్ము.

గీ. ఉండికే నుండుమరు గాక యెట్టిలోన
భీతి నా కేమి గల్గు నీవిషయమందు?
నిట్టిపలుకులతో నేయి! యివుడు మీప
తాక మారింతుఁ జూచుండు తప్పకుండ.

స్థాయిలక్షణము.—

గీ. తనకు ననుకూలములు లేక యననుకూల
ములు నయినభావముల మార్పుఁ బొంద కెల్ల
వాని నెయ్యది తనదుభావమునఁ జేర్చు?
నయ్యదియె స్థాయి యనెడుభావాంబురాళి. ౪౦

పలవిధంబు లగుదురును రూపంబులను గలపహజలప్రవాహం
బులు తనలోఁ బ్రవేశించుచున్న ను వానిచే నింతుకము మార్పు నెందక స
ముద్ర మెట్లు తనధర్మంబులు వాని శౌసంగసో యట్లే తనతో సంబంధము
గల సజాతీయ విజాతీయభావములచేఁ దాను మార్పు నెందక వానిం దనలో
నిమిడ్చికొనుచు స్థిరముగా నుండుప్రధానభావము స్థాయి యని చెప్పఁబడు
ను. ఎట్లనగా బృహత్కథలో నరవాహనవత్సవకు మదనమంజూషయందుఁ
గలిగిన ప్రధానానురాగ మెడనెడ సంభవించిన యితిరవాంకులయందలి
యనురాగముచే నాఁగి పోక స్థాయి యగుచున్నది. మఱియు మాలతీమాధ
వంబున శృంగారము ప్రధానరసము. దానికి స్థాయి భావము రతి. అది మ
హాశక్తి కానదర్శనాదిజన్యం బగుచిభక్త్యరసముచే బాధింపఁబడక స్థాయియగు
చున్నది. ఇట్లే వీరకరుణాదులు ప్రధానరసము లయినప్పుడు వానిభావము
లయిన యుత్సాహశోకాదులు రతిహాసాదు లయిన యితిరభావములచే బా
ధింపఁబడక స్థాయి లగుచున్నవి.

రత్యుత్సాహాదులు స్థాయిలు. ౪౧

రతి, ఉత్సాహము జాగృప్య క్రోధము హాసము స్మయము భయము
శోకము అను నివి స్థాయిభావము లనఁబడును.

శమము రూపకయోగ్యము గాదు. ౪౨

కొందఱు కాంత మనుశోకరసము గల దని చెప్పుచు దానికి శమము
స్థాయిభావ మని చెప్పిరి. మఱియొందఱు కాంతరసమే లే దనిరి. ఇతఁ

నాందలు వీరభక్త్యానులయింది యింతయూత మనిరి. ఎట్లయిన నేమి? సకల వ్యాపారవిలయరూప మైనకమ మభినయించుటకుఁ దగదు. కావున నది రూపకంబుల సర్వభా నిధిపంపబడిన దని యెఱుంగునది. కావున నెనిమిదియే స్థాయిభావములు. అస్సాదనయోగ్యము లగుటచే శిశ్యభావ బుగూడ స్థాయిభావము లగు నని కొందఱు కలందిరి. కాని యనుకూల ప్రతికూలము లయిన యితరభావములచే మార్పు పొంద కుండుట నిశ్చయములకు సంభవించదు కావున వానిని స్థాయిత్వము లేదు. వీనింబట్టి రసత్వమున లేదు.

రసవిచారము:—

అస్థాయియే రసము. రస

ఆరతిహాసాదిక మైనస్థాయిభావమే రసము. కావ్యంబుల వర్ణింపఁ బడిడి యిది రామాదులయవల ననుకరించువారియందుండినట్లు కనఁబడునుగాని యిది సత్త్వము గాదు. నిజముగా నయ్యాయవస్థలను జూచి యానందించుచున్న చూపఱయందే యుండును. కావుననే సామాజికలకుఁ రసికలని వ్యవహారము గలుగుచున్నది. ఇదియుం గాక కవులు రామాదులకథలను వర్ణించుట సహృదయులను సంతోషపెట్టుటకుఁ గాని యాకృత్రురరామాదుల కానందము గలిగించుటకుఁ గాదు. ఒకవేళ నాటకాదుల యభినయంబున రామాదివేషధారి యగునటునియందు శృంగారము కనఁబడినేని యట్టివానిని జూచినపుడు ప్రేక్షకులకు భార్యతోఁ గూడినసామాన్య లాకిననిఁ జూచినట్లుగా “వీరు శృంగారవంతుఁ” డనడి జ్ఞానము గలుగును గాని రసాస్వాదము గలుగ నేరదు. మైగా నశ్వుగుఱు లగువారికి లజ్జానూయాదులు గూడ జనించును. వీనిచే రసాదులకు శృంగారత్వమే పోవును. “సరియే కాని రసము సామాజికలయందే యుండునదేని యెపు డాలంబనవిభావమేది యగును. నీలాదిమహావ్రత్రులు విభావ మగుట విరుద్ధము గా దని యెట్లు చెప్పవగును” అని సంతయునుగలిగినచో నీ ట్లెఱుంగునది. కవీశ్వరులు సర్వలోకసాధారణముగాఁ గనఁబడు చున్న ధీశీవాత్మాదులయవస్థలకు

రామాదుల వాక్రయముగాఁ గల్గించిరి గాని నిజముగాఁ యోగీశ్వరులవలె భావనశీలమున భాగింది నిశ్చయముగా రామాదుల చరిత్రము నిరీహాసముగాఁ రచించి రని కలఁపవలను. అట్టియేదే విభావాలంబనము లయిననీ తాదులు గూడ జనకవక్రవక్త్యాదుల కనయులు గాక లోక సామాన్యస్థితై యగుదురు. అట్టివో హని యేమి? “అట్లయిన నిట్టిదిభావము గ్రహించుటలో నేమిప్రయోజన” మని మరలస్పందించుచు గలిగ నేని యిట్టరయినది. ముందేమిఁగులతోను లక్ష్మగుణ్ణములతోను నాడుకొనుచున్న బాలురకు వలెనే రాముఁడు అర్జునుఁడు నీత ప్రాపది యనునాములతో నున్నటులు లను జూచుటచే జూపఱకుఁ దను మనంబులయందలి యానందమే యాస్వాదగోచర మగును. ఇదియే కాని లాకిశ్వంగారమందువలెనే యిందుఁ గూడఁ గాంతలయువయోగ మున్న దని యెఱుంగఁ దగదు. అట్లయినచో నాట్యరసము లాకికరముకంటె విలక్షణ మయినదా? అవును. నాట్యరసమయంబున దనకాంతతోఁ గూడినవాఁడు కాక పోవుటచే నర్థకుఁడు గూడ లాకికరముచే రసవంతుఁడు గాఁడు. కావ్యాధ్యమున చెలిసి కొనుటచేత నందుమా? అట్లయినచోఁ ప్రేక్షకుల మయినమన కట్లో వాని కి నట్లే కావ్యరసాస్వాద మంగీకరింపఁ దగినదే.

కావ్యాధ్యపరిజ్ఞానంబునఁ జైకి పొంగునట్టి యాత్మానందరసముయొక్క యనుభవమే కావ్యరసాస్వాదము. ఇది శృంగారమున వికాసము, మేరమున విస్తరము, బీభత్సంబున ఖోభము, రాద్రంబున విశేషము, అతభేదములఁ గలిగి యుండును. ఇట్లే యిది హాస్యము, ఆదృశ్యము, భయానకము, కరుణము, నను రసంబులఁ గూడఁ గ్రమముగాఁ జైభేదములచే నొప్పును. కావుననే హాస్యమునకు శృంగారము, ఆదృశ్యమునకు వీరము, భయానకమునకు భీభత్సము, కరుణమునకు రాద్రమును హేతువు లగు నని యాలంకారికు లంగీకరించిరి. సరియే కాని సంతోషజనకము లయిన శృంగారాదులయందుఁ దానందము, భుట్టనట్లుగా దుఃఖజనకము లయినకరుణాదులయందుఁ దానంద ముదయించునా? నిజమే. కాని యీయానందము సుఖదుఃఖాత్మక

మయినది. అదియుం గాక కావ్యములయందలికరుణయు శాశ్వతమైనకరుణయు కంటే వేరయినది. కావున నిందుఁ గూడ నానంద ముదయించు ననియే నన్నుఁ దగును. ఇందులకుఁ గరుణ రసాత్మకము లయిన రామాయణాద్విత బంధములు సామాజికల కొనందహాసుకము లగుటయే నిదర్శనము.

విభావాదిభావితస్థాయిభావము రసము. ౪౪

రసవిచారానంతరము మరల రసస్వరూప మిట్లు నిర్ణయింపఁబడుచు న్నది. కావ్యముల వర్ణింపఁబడిన చంద్రదాసిలోద్భావాన్యధీపన విభావముల చేతను పనితాద్యాలంబనవిభావములచేతను నిశ్చేదాద్విత్యభిచారి భావంబులచే తను లోమాంచ ధ్రువిత్తేప కటాక్షాద్యసభావములచేతను బోషింపఁబడి నదై భావరూపత్వమును తెందుస్థాయిభావమే రస మని యింతవఱకును తె వ్వఁబడిన ప్రకరణమందలి తాత్పర్యము. ఇతఁ విశేషలక్షణముల ని క్షేణం గునది. భరతాచార్యులు శృంగారాది రసములకును రత్నాద్రిస్థాయిభావముల కును వేఱువేఱుగా లక్షణములు నిర్వచించిరి కాని యిందు రసభావముల కభేదముగా లక్షణము నిర్వచింపఁబడును. అందు:—

శృంగారము:—

రతియే శృంగారము. ౪౫

రమ్యము లయినదేశము కాలము వేషము ఉపభోగము మధురాం గవిచేష్టితము, అను నవి మొదలుగా ననేకవిధంబగు విభావము కారణముగాఁ బరస్పరానురక్తు లగుయావనంతుల యానందాత్మకమైన సుఖానుభవమే రతి. అదియే శృంగారము.

అందు దేశవిభావమున కుత్తరరామచరితంబున:—

మ. మన మాకొండ వసింది యుండ బహుసమ్మానంబునన్ లక్ష్మణుం

డును నేమిందిన యాశుభాహముల నందున్ స్వాదుసీరంబు గ

ల్లినగోదావరి దానిరీంపులినాటిన్ వేడ్కతోఁ జేయున

రసములే నీవు తలంచుచుంటివె ? లతారత్నంగి యోచేయనీ.

కలావిభావంబునకు మదీయప్రతిజ్ఞాకాలనవమన:—

చ. కనుఁగని హృదయం బగువికారము చెల్పును సూక్ష్మశోభ నా నవమనఁ గూర్చుచుండ నిపుణులుగఁ గూర్చిని వెల్లడించుభాషణమును భావపోషణము సల్పుచునుండె నిఁ కట్లు భావమున్ మనమున నిండి పైకొనిన మాటకు మాటుగ మాట పెప్పడున్ ?

మధురాంగ విచేష్టితమునకు సత్వక్తి త్రినాటికలో:—

చ. దిదివినువల్లెపూ రెడనచేత నిమగ్నును జాణుమన్నప య్యైక సుఖించి కొంగు లిగియించి విడిచి యిగించి కుచ్చెకుల్ చెదరినమంగురుల్ సరిగఁ జేర్చును సన్నని నవ్వుకాంతితోఁ బొదవినయోరమాత్ర లొకపూరము గా ననుఁ జూచెఁ బ్రితితో.

ఏకోనవంచాశద్దేధంబు లేతత్వోష్ణకంబులు. ౪౬

పూర్వోక్తము లయినయెనిమిదిసాత్త్వికభావములు నెనిమిదిస్థాయి భావములు ముప్పదిమాఁడు వ్యభిచారిభావంబులును గలిసి నలవదితోమ్మది భావంబు లీశృంగారమును బోషించును. ఇం దాలస్యపరణాశుపాన్యదులు విరుద్ధములు గా వని మున్నే చెప్పఁబడినది.

శృంగారవిభాగము:—

అయోగాదిభేదంబునోనిది త్రివిధము. ౪౭

ఈశృంగారము, ఆయోగము విప్రయోగము సంభోగము, ననుభేదంబుల మాఁడు విధంబు లగుచున్నది. ఆయోగవిప్రయోగములయందలి భేదము తెల్పుటకై యీరెంటికిని సామాన్యవాచక మగువిప్రలంభపద ముపయోగింపఁబడలేదు.

అసంయోగ మయోగము. ౪౮

శ్రీపురుషు లిరువురకుఁ బరస్పరము మనస్సులలో ననురాగ ముంటి యున్న ను బరాధీనతచేఁ గాని దైవకమునఁ గాని వారికి సమాగమము సంభవింపక పోవుట యయోగము. ఇందులకు సాగరికావస్థరాజాలయైక్యము

మాలతీసూర్యులయొక్కయు గౌరీశంకరులయొక్కయుఁ బ్రభుత్వృత్తాంత
ముదాహరణము.

అయ్యది దశావస్థము. ౪౯

అయోగశృంగారము, అభిలాషము చింతనము స్మృతి గుణకథనము
ఉత్సేగము ప్రలాపము ఉన్మాదము సంశ్లేషము జడత్వము మరణము ననెడి
పదియవస్థలం గలిగియుండు.

అభిలాషమునకు శాకుంతలమునః—

గీ. తప్ప కిది రాజాపెండ్లాడఁ దగినకన్న
కనినోఁ గోరునే నాదుఘనమనంబు
సంకయాస్పదనస్తు విచక్షణమునఁ
జిత్తవృత్తి ప్రమాణ మా ను త్తమలకు.

గుణకథనంబునకు మదీయప్రతిజ్ఞాశాంతనమనః—

ఉ. ఉత్తమరాజా కన్నది నయోగుణదూపవనోచిలాససం
పత్తిని గన్నదిన్న దభిమానకుమారిక యాచు దాశభూ
భృత్తునియింట నున్న దలవేఁటకుఁ బోయినవాకు దానిపైఁ
జిత్తము నాటికొన్నది-యినీ! పలుమాటలు పెప్ప నేటికికా?

ప్రలాపంబున కందేః—

సత్యవతి-మేచెలీ? నాపలుకుల కలవనింత లజ్జే.

ఉ. కోరినవాఁడు నిక్క మగుకూసిమి చెల్లినవాఁడునన్ను జే
వేరిగఁ గైకొనంగఁ దలపెట్టినవాఁడు మహావిభుత్వల
క్ష్మీరమణుండు కన్నులకుఁ జెన్నగు నవ్వమొగంబు వాఁడు నా
భారతరాజా నెయ్యమునఁ బల్కుచు నింతకు నిందు లేఁ డొకా!..

ఇట్లే యితరావస్థల కూసించుకొనునది.

విప్రయోగశృంగారముః—

వియోగము విప్రయోగము. ౫౦

రూఢానురాగము గలస్త్రీపురుషులకఁ గలిగినయెడఁ బాటు విప్ర
యోగము.

ఇది ద్వివిధము. ౫౧

మానము ప్రవాసము ననుభేదంబుల నిది రెండువిధము లగు చున్నది.

మానము ద్వివిధము. ౫౨

ప్రణయమారము, ఈర్ష్యామానము నని. ప్రేమపూర్వక మైనవశికరణము
ప్రణయము. దానిభంగమే మానము. అది నాయికానాయకుల కిరువురకును
గలుగును. ఆందు-నాయకప్రణయమానవిప్రయోగమునకు మదీయోత్తరచరి
తంబున.—వాసంతిః—(సకరుణముగా) జేవా!

ఉ. ఈపాదలించియందె వనియించితి వాసభిరావఁ గోరు చీ

వాసెయు గౌతమీపురినకుందలియంచల వేడ్కఁజాలనే

పోషికఁ జూచి యంత నెటులో యిట వచ్చును నిన్నుఁ జూచిదు

హ్మపునమాప్తి భీతి నొనఁగడు నలినుకుతోపమాంజలికా.

నాయికాకోప మీర్ష్యామానము. ౫౩

నాయకఁ డన్యకౌంతాసంగి యైనట్లు విని కాని చూచికొని యను
చూనించికొని నాయిక కోపగించుట యీర్ష్యామానము. నాయకుఁడు దీనిని
బోఁగొట్టుటకు మంచిమాటలు చెప్పట దాని చెలికత్తెలను వశపఱచుకొ
నుట యాభరణాదులూసంగుట పాదములపై బడుట మొదలగునవి
యుపాయము లగును. ఇందులకు మదాహరణంబులు పూర్వరూపకంబులఁ
బ్రదిగ్ధములు.

ప్రవాసవిప్రయోగముః—

కార్యసంభ్రమశాపమూలకం బగు

భిన్న దేశస్థితి ప్రవాసము. ౫౪

కార్యవశమునఁ గాని సంక్రమమునఁ గాని శాపముచేఁగాని నాయి
కానాయకులు వేఱువేఱు దేశంబుల పొలగుట ప్రవాసవిప్రయోగ మనఁబడు.

శీర్షయాత్రా రాజసేవాదికము కార్యము. ఈకార్యప్రవాసము సర్వసామాన్యము. ఇతఁ డైవికరాజకంబులవలనఁగాని బుద్ధితూర్వకముగాఁ గాని సంభవించినయెడఁబాటు సంభ్రమప్రవాసము. ఇందుల తూర్వశీ పురూరవస్సులయు మాంశీమాధవులయు విప్రయోగములుదాహరణము. మఱియు లోకాపవాదజన్యం బగుప్రవాసమునకు. మఱియోత్తరచరితంబున—రాముఁడు:—

ఉ. నీత గృహంబునందు నివసించుట గిట్టక పోయె మీకు, నా
పాతకున గడ్డిపోచవలెనే పని వీడితి, వెన్ను శంక లే
చేతలే మీకు, భావముల వెల్ల ద్రవింపఁగఁ జేయు నన్ను, మీ
రీతలే జల్లగా మఁగుఁడి విలపించుము మే మరక్షితన్.

ఇతఁ రాజగుడు దేవలౌడుల కలిన శాసనము కావము. ఈశాసవిప్రయోగంబునకు మేఘదూతకావ్యమున యెఱుంగియుదంతమునుగాదంబరిలో వైశాఖపాయనవి వృత్తాంతము నుదాహరణములు.

సంభోగశృంగారము:—

అనుకూలనాయకుల యన్యోన్యసఖానుభవము

సంభోగము. ౫౫

అమరక్షులు విలాసవంతులు నగునాయికానాయకులు పరస్పర మనుభవించు దర్శన స్పర్శనాది సౌఖ్యమే సంభోగశృంగారము.

ఇందుల కుత్తరరామచరితంబున:—

ఉ. చెక్కిళ్లు లాడుచుండ నెడఁ జొందక మిక్కిలి మెల్లమెల్లగా
మక్కువ మీఱఁగాఁ గ్రమము మాఱఁగ నే చెదో చెప్పి కొంచు నొ
క్కొక్కబుజంబు గల్పి మన మూడనికాఁగిటు నుండ రాత్రియే
గ్రహస్థంఁ బోయెగాఁ జెలియరాక గఠించినబామ భాష్పఁగన్.

ఈశృంగారంబున నాయికకుఁ బ్రియమిం గూర్చి నాయకప్రకాశమునఁ జెప్పఁబడిన లీలాదిచేష్టలును, పాయకునకు నాయికం గూర్చి కలఁగ్రాహులు నను రూపంబులై వర్ణింపఁదగును. కాని గ్రామ్యమగుసంభోగముమాత్రము వర్ణింపఁదగదు. ఇది సర్వభానిపీఠము. అట్లేోక్తము సర్వవి

పరంపరావగతము నాచిత్యభాజనము సగుశృంగారమును సుకవీయగువాఁడు ప్రయోగింపఁదగు నని సర్వలాక్షణికమతము.

వీరరసము:—

ప్రతాపాదివిభావితము కరుణాద్యనుభావితము గర్వాది
భావితము నగునుత్సాహము వీరము. ౫౬

ప్రతాపము వినయము ఆధ్వనసాయము సత్త్వము మోహము అపి
పాదము నయము విస్మయము విక్రమము మొదలగువిభావములచే నుద్భవించు
చిద్రము యుద్ధము దానము నను ననుభావములచే మాఁడు తెఱఁగులై, గర్వము
దౌర్భ్యము హర్షము అమర్షము మఱి స్మృతి శత్రుత్వము మొదలగు
వానిచే భావించఁబడు నుత్సాహ మనెడిస్థాయియే వీరరసము. ఇందు దయా
వీరమునకు నాగానందమున జీవాత్మవాహనవియొక్కయు, యుద్ధవీరమునకు
వీరచరితంబున శ్రీరామాదులయొక్కయు దానవీరమునకు బలి పరశురామా
దులయొక్కయుఁ జరితము లుదాహరణములు.

యుద్ధవీరమునకు మఱియ వీరచరితంబున:—

ఉ. రాముఁడు రావణాసురుఁడు రావణి లక్ష్మణుఁడోజ ద్వంద్వగం
గ్రామమునన్ భుజాబలము గాదుకళిశాయే నెన్నె కెక్కఁగాఁ
దాము పరస్పరంబు శరధాటికి నడ్డొనరించికొంచు ని
ర్ధామలయాగ్ని మీఱుబలుతూపుల సేసల మంచి రెల్లెడన్.

బీభర్షరసము:—

అనిష్టవస్తువిభావజనితజగన్మ బీభర్షము. ౫౭

మిక్కిలి తోఁత బ్రట్టించుదర్శనంధాసిమాంపరధిరాదులను జూచు
టచే గలిగిన జగుప్ప యనెడిస్థాయియే బీభర్షరసము. నారీస్తననాభీజను
నాదులను జూచుటయందలి వైరాగ్యముచేఁ గలుగుజగుప్పయు బీభర్షమని.
తలఁపఁబడును. ఇందులకు మహావీరచరితంబున:—

అశ్వముడు:—మనీంద్రా! ఇదియెవతే? ప్రేగులకుగ్రుచ్చి భూషణంబులుగా ధరించిన పుష్పాలవండులచప్పుడుచే నాకొకము పగులఁగొట్టుమఁద్రాగి మరలఁ గ్రక్కిన నెత్తురసహృదయముగా మే నెల్ల నిండ భీకర రూపంబున నిటు పరుగెత్తుకొని వచ్చుచున్నది!

విశ్వా:—ఇదియే సుందరిభార్యము, సుఖాచు మారీములతల్లియు నగు తాటక.

రాద్రసము:—

మాతృవ్యతత్రుచేష్టాదిజనితకోధము రాద్రము. ౧౪

స్వప్నము. ఇంగులకు వీరచరితంబున—పరశురాముడు.

గీ. నూతనబ్రహ్మతేజంబునూత గొనెదో?

జాతిసురార్ధఁ జాపంబుఁ జేతఁ గొనెదో?

నాతపంబున దహించును నీతపంబు

నాదుగొడ్డంట నీవిల్లు నలకువాడె.

హాస్యరసము:—

స్వపరవికృతవేషభాషాదిజనితహాసము హాస్యము. ౧౫

అనయొక్కకొని యితరులయొక్కకొని స్వభావవిరుద్ధమైన వేషము రూపము సంభాషణము మొదలగువానిచే నుదయించు హాస మనెడిస్థాయియే హాస్యరస మనఁబడు. ఈహాస్యమే కన్నుల వికసించునట్లు నవ్వి నవ్వి స్మితి మనియు, బండ్లు కొంచెము గనఁబడునట్లు నవ్వి నవ్వి చూసిత మనియు, మధుర మైనకంఠధ్వని గలుగునట్లు నవ్వి నవ్వి విహసిత మనియు, దల కదలునట్లు నవ్వి నవ్వి నుపహసిత మనియు, గన్నుల నీరు కౌలునట్లు నవ్వి నవ్వి నపహసిత మనియు నొడ లంతయుఁ గదలునట్లు నవ్వి నవ్వి నత చూసిత మనియు నాలు విధములఁ జెప్పఁబడును.

పరస్పరాన్యమునకుఁ జాటువు.

మ. యతివర్యా! పలలాశనంబు దగునే? యారా! సురకొనిడితే?

హితమా మద్యము గూడ నీకు? బలిరా! యిష్టంబు చేకూరినం

గతియుకా, దానికి ద్రవ్య మేది? యిది చక్కంటెట్లు జూడంబో చోరతయో, నీని నెఱుంగుదొక్క! మఱి నర్యభ్రష్టుని క్కే మగుకా?

అదృశ్యరసము:—

అతిలోకపదార్థవర్ణనోదితపిష్టయ మదృశ్యతము. ౬౦

లోకాతీత మైనపదార్థముల వర్ణించుటచేఁ గలిగినవిస్మయస్థాయియే అదృశ్యరసము. ఇందులకు మదీయవీరచరితంబున:—

ఉ. చేతులఁ బట్టి ముక్కలుగఁ జేసినశంభునిమింటిమోత రా

మాతిచరిత్రముం దెలుప నలఱు దిండిమనాదమై మహా

భీతి నెలంగ గిక్కిల గుఱెల్లనఁ జేయుచు విశ్వభాండమం

దాతతచండిమంబు నయి యాగ దిఁదైన నీదేవి చిత్రమా!

భయానకరసము:—

వికృతస్వరవత్త్వాదిజనితభయము భయానకము. ౬౧

భయంకర మైనధ్వని వినుటచేఁ గాని దుష్టజంతువులఁ జూచుటచేఁ గాని భీకరరూపమును జూచుటచేఁగాని కలుగుభయ మనెడిస్థాయియే భయానకరసము. ఇందుఁ గల సంద్రభమ మోహనల పుట్టును.

ఇందులకు త్రైతరాయచరితంబున:—

అశ్వ:—దేవీ! ఇతఁడే భీకరంతుఁ డగుభాగ్యవుడు.

నీత:—(నభయముగా) అశ్వచా! ఇతఁడె జూచిన వంతు పుట్టుచున్నది.

కరుణ రసము:—

ఇష్టనాశనానిష్టప్రాప్తిజనితశోకము కరుణము. ౬౨

ప్రియపశుబంధువిశాసన విప్రయోగాదులవలనఁ గాని యప్రియ మగు. బంధనాదికము గలుగుటవలనఁగాని జనించుశోక మనెడిస్థాయియే కరుణరసము. ఇందుచ్చాసనానిష్టస్తంభప్రలాపాదిభావములు పుట్టును.

ఇందులకు మడియోత్తరచరితమున:—

రామడు:—అంతఃకరణము నెంత యాది పెట్టుచున్నను దుఃఖ మాన్గ
కున్నది.

స. తెగఁబడి చాడుమాటి చనుచెంచెమోకరసంబు వేగ మా
పఁగ నెది యెద్ది యిత్తు మగుఁబట్టన! దానిని దాని నాచరా
నిగతిరయంబు గల్గుజలవిర్ధ్వర మానకథామయంబునీ
కుగతిని తీర్చి నీర్చి పయి వోఁచెమోతీత్రవికార మేదియో.

ప్రీతిభక్త్యాదులు మార్పాద్యంతర్యాతంబులు. ౬౩.

ప్రీతిభక్త్యాది భావంబులును మృగయామైదీ రసంబులును హర్షోత్సా
హాదులయం దంతర్యాతము లగుటచే నేలుగా విసరింపఁ బడలేదు.

సత్కవిప్రతిభానుభావితము సరసము. ౬౪.

రమ్యమైనదిగాని యవహ్యకర మైనదిగాని, ఉదారమైనదిగాని నీచ
మైనదిగాని, ప్రసన్నమయినదిగాని భయంకరమయినదిగాని యెట్టిదియై
నను ప్రహుతారము సత్కవిప్రతిభావిశేషంబునఁ బ్రకాశింపఁ బడినదయ్యె
నేని సరసమై మనోహరముగానే యుండును. అనఁగా నేకభవైనను సరస
స్థితికిఁబెచ్చుట కవులప్రతిభను బట్టి యున్నదని యెఱుంగువది.
సీ. వేంకటగిరిరాజు వెలుగోటి కులసింధు

రాజు విద్యుత్కవిభోజరాజు

శ్రీరాజగోపాల కృష్ణమహారాజు

నాసానకవి సంస్కృతాంధ్రకావ్య

ధుర్యుడు మల్లాది సూర్యనారాయణ

శాస్త్రి పాణినిముఖ్యశాస్త్రవేత్త

త్రైప్రవళకమునఁ గడవఁ బందొమ్మిది

వందల పదునాలువత్సరములు

గీ. జగగునానందమాఘమానమున దృశ్య

కావ్యశానన దశరూపకంబు ముంజి

జనవరాపానకవి ధనంజయునిపగిది

విద్యదనురంజకముగ నావిష్కరించె.

గద్యము.

ఇది శ్రీహరితగోత్రావస్థంబ సూత్రాధిత నకలతంత్ర రా
మస్వామిశాస్త్రిప్రాప్త్యిండును, వేద వేదాంతజ్ఞాని శ్రీరా
మావధాని పుత్త్యిండును, శబ్దరత్నాదైతశాస్త్రధు
రీణుం డగుచర్ల బ్రహ్మశాస్త్రి శిష్యుండును సంస్కృ
తకవిజీవితోత్తరరామచరితాద్యనేక కృతి కర్తయు
నగు మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిచే రచి
యింపఁబడిన యాంధ్రదశరూపకం బను
దృశ్యకావ్యశాననంబున రసప్రకాశం బను

చతుర్థప్రకరణము.

సర్వము సమాప్తము.

ఓమ్ తత్సత్

చెన్నపురి: వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి

అదిసరస్వతీనిలయ ముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రితము—1915.

ప్రకటన.

పుట.	సూ.	తప్పు.	ఒప్పు.
78	65	వీతమర్దనాయికా	వీతమర్దనాయిక.

	రు.	అ.
సంస్కృతకవిజీవితము. 58 మహాకవుల చరిత్రము, వారికృతుల విమర్శనమును, ... తెలుగున వ్రాయబడినది.	1	0
ఉత్తరరామచరిత్రనాటకము. ...	0	10
సత్యక్షిరినాటిక (చక్కనికల్పితకథ) ...	0	8
భాసభూతినాటకముల తెలుగువచనము. ఇందు మహావీరచరిత్ర ఉత్తరరామచరిత్ర మాలతీ మాధవములకథలు సులభశైలిని వచనముగా వ్రాయబడినవి.	0	6
శ్రీధర్మబోధిని, నీతిపద్యకావ్యము. దొరతనము, వారు ప్రేమరీతరగతులకుఁ బఠనీయముగా నిర్ణయించిరి.	0	2

మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి.

ప్రకటన.

రు. అ.

సంస్కృతకవిజీవితము. 58 మహాకవులు }
చరిత్రము, వారికృతుల విమర్శనమును, } ... 1 0
తెలుగున వ్రాయఁబడినది.

ఉత్తరరామచరిత్రనాటకము. ... 0 10

సత్యోద్ధినాటిక (చక్కనికల్పితకథ) ... 0 8

భవభూతినాటకముల తెలుగువచనము. ఇందు }
మహావీరచరిత్ర ఉత్తరరామచరిత్ర మాలతీ }
మాధవములకథలు సులభశైలిని వచనముగా } 0 6
వ్రాయఁబడినవి.

శ్రీధర్మబోధిని, నీతిపద్యశాస్త్రము. దొరతనము }
వారు ప్రేమరీతరగతులకుఁ బఠనీయముగా } 0 2
నిర్ణయించిరి.

మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి.

END OF
TITLE